

Landbohistorisk Tidsskrift
2021-22

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2021-22

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Redaktion:

- Lektor, Ph.D. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, jggj@hum.ku.dk
- Museumsinspektør, Ph.D. Peder Dam, Odense Bys Museer, pda@odense.dk
- Enhedschef, Ph.D. Morten Stenak, Slots- og Kulturstyrelsen, most@slks.dk
- Museumsinspektør, cand.mag. Peter Bavnshøj, Det Grønne Museum, pb@dgmuseum.dk
- Mag.art. Gudrun Gormsen, Tjørnevej 46, 7500 Holstebro, gudrun.gormsen@hotmail.com

Bidrag til tidsskriftet sendes til
Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, jggj@hum.ku.dk

ISSN 1604-4878
2022

Udgives med støtte fra
Landbrugets Kulturfond

Produktion:
Specialtrykkeriet Arco

Forsideillustration:
Pelsskind præsenteres, og kvaliteten vurderes. Foto: Dansk Pelsdyravlerforening.

Indhold

Forord	7
<i>Flemming Glatter Sørensen</i>	
“de var alle sammen øde den tid jeg købte dem”	
Aspekter af senmiddelalderlige godskompleksers samling, struktur, forvaltning og hoveri med eksempler fra slægterne Thotts og Trolles hovedgårde.	9
<i>Per Grau Møller</i>	
Det fynske ryttergods og kulturlandskabet	51
<i>Holger Grumme Nielsen</i>	
Jagten i københavnerplantagerne	115
<i>Svend Aage Andersen</i>	
Livet på et boelsmandssted i Kærsholm i 1950'erne	
– Erindringer fra min barndom i Nordøsthimmerland	144
<i>Henning Otte Hansen</i>	
Minkavlens historie i Danmark 1930-2021	208

Det fynske ryttergods og kulturlandskabet¹

Ryttergods blev oprettet i alle dele af riget under kronen efter 1670 for at styrke militæret. Her fokuseres på det fynske gods, som gennemgik to faser. En første fase frem til 1718, og en anden fase frem til frasalget i 1764. Bøndergodset var i første fase spredt over det meste af Fyn, mens anden fase koncentrerede sig omkring Odense, en fase som er blevet mest kendt ikke mindst på grund af de rytterskoler, som oprettedes her, og hvor mange stadig står i landsbyerne. Sammensætningen af godset i begge faser belyses, herunder hvor godset købtes fra i 1680'erne, og hvem der bidrog i anden fase, og hvem der købte det overskydende. I første fase oprettedes huse til ryttere på eller ved gårdene, og omfanget heraf belyses. Derudover belyses produktionspotentialt på gårdene i begge faser både hvad angår den animalske og vegetabiliske produktion samt bygningsmassen. Der relateres især til de overordnede bygdebegreber ager- og skov-/overdrevsbyg, hvor sidstnævntes ressourcer fremtrådte som værdifulde, især for rytteriet med hø og græsning.

Ryttergods har sin oprindelse i, at der blev udlagt bøndergods under kronen til at underholde et rytteri. Det påbegyndtes ved Christian den 5.'s tronbestigelse i 1670, hvor staten efter nederlaget under svenskekrigene havde behov for dels at sikre et stærkt militær, dels behov for at sikre finansieringen heraf. Der indrettedes fire nationale rytterregimenter på hver 1000 mand samt et mindre regiment i den kongelige del af hertugdømmerne. Det krongods, som var tilbage efter de store udlæg til kreditorerne oven på de for kongeriget skæbnesvangre svenskekrige, blev brugt som finansiering af rytteriet på den måde, at læg (inddelinger) på hver 8 tdr. hartkorn skulle stille med én fuldt udrustet rytter, enten fæsteren selv eller en af lægget udpeget mandsperson. Til gengæld skulle lægget ikke yde landgilde, hoveri eller ægt. I 1675 deltes rytterdistrikterne i to, og kort efter kom yderligere to til, således at antallet kom op på ti distrikter: tre på Sjælland, to på Fyn (herunder det slesvigske) og fem i Nørrejylland. I 1680 overgik rytteriet til udelukkende at bestå af hvervede ryttere, som blev installeret hos bønderne i distriktet, der skulle yde forplejning og husly til både mand og hest samt et vist beløb til mundering.

1 Artiklen er i en tidligere version kommenteret af historikerkollegerne Erland Porsmose og Peter Dam. Dertil kommer en anonym peer-reviewer samt tidsskriftredaktionen. De takkes for konstruktive kommentarer, men ansvaret for indholdet er selvfølgelig forfatterens.

I perioden 1715-20 blev hele grundlaget for rytteriet omordnet. Rytterdistrikterne blev geografisk samlet i tolv regimenter: seks på Sjælland (København, Frederiksborg, Kronborg, Tryggevælde, Antvorskov og Vordingborg), et på Falster, et på Lolland, et på Fyn (Odense), og tre i Jylland (Dronningborg, Skanderborg og Koldinghus). Hvor der fandtes kongelige hovedgårde, indgik disse i rytteriet sammen med deres ressourcer, bl.a. hø og græsning. Til gengæld skulle bønderne svare afgifter og yde begrænset hoveri til hovedgårdene. Bønderne skulle betale 4 rigsdaler pr. tønne hartkorn.²

Militærhistorikeren K.C. Rockstroh er den, som med trebindsværket *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede* mest indgående har beskæftiget sig med rytteriets historie.³ Det kronologisk opbyggede værk er meget kildenært i sin skildring af beslutningerne bag opbygningen af militærvæsenet. Mere fokuseret er Rockstrohs artikel fra 1925 om Frederik 4.'s godspolitik, som går meget tæt på omlægningen af rytteriet og peger både bagud og fremad.⁴ Grundlæggende var der to årsager til omlægningen: dels en militær, hvor rytterne ikke længere skulle udgå fra de enkelte læg i rytterdistrikterne, dels en økonomisk, idet ryttergodset med den daværende sammensætning slet ikke indbragte den forventede indtægt, samtidig med at bønderne havde mange restancer.⁵ Derudover satsedes på, at ryttergodset kunne levere naturalier som f.eks. hø til rytteriets heste, som skulle holdes samlet på kronens ladegårde, ofte tæt på en købstad. For at kunne være rentabelt skulle godset derfor centraliseres.⁶

I 1955 forsvarede Holger Munk sin disputats med titlen *Rytterbonden 1718-68*.⁷ Det var en minutløs gennemgang af ryttergodset på Vordingborg Rytterdistrikt med udgangspunkt i rytterbønderne, der opfattedes som bønder, der havde en særstilling i det danske bondesamfund. Det underbygger han med detaljerede studier, der tager afsæt i kildemateriale af både godsøkonomisk art og retslig karakter (f.eks. tingbøger) og sammenligninger med bøndergodset under Vemmetofte Kloster.

For Fyns vedkommende har Frederik Hjort i 1922 behandlet den kongelige vildtbanes udstrækning og rytterskolerne på ryttergodset på baggrund af skriftligt kildemateriale, og Ove Jørgensen har med baggrund i fem ryttergodskort angivet udstrækningen af det fynske rytterdistrikt samt skolernes place-

2 Jørgensen 1926. Artiklen om 'ryttergods' i Salmonsens Konversationsleksikon er stadig den mest præcise beskrivelse.

3 Rockstroh 1909-26.

4 Rockstroh 1925.

5 Rockstroh 1925, s. 11.

6 Rockstroh 1925, s. 21-22.

7 Munk 1955.

ring herindenfor.⁸ Svend Frederiksen har i sin bog om Åsum Sogns historie også behandlet ryttertiden med et særligt afsnit. Han beskriver de vilkår, som rytterbønderne var undergivet, herunder at de valgte at have en rytter boende på gårdene, hvilket betød, at mange gårde fik opført selvstændige seks-fagshuse. Ligeledes beskriver han også kort landgildeomlægningen i 1718 til afgifter, som betød, at for 8 tdr. hartkorn skulle der svares 32 rigsdaler samt 3 læs halm à 24 lispund.⁹

I sin disputats fra 1983 *Vang og Tægt* har Karl-Erik Frandsen indgående belyst dyrkningssystemerne i hele kongeriget med udgangspunkt i 1688-matriklens righoldige kildemateriale, suppleret med 1662-matriklen, især med oplysninger om landgilde og udsædstal. Den sidste kilde er benyttet til en mere detaljeret analyse af det fynske kulturlandskab, og i samme forbindelse har han også benyttet en inkvisitionsprotokol fra det fynske ryttergods 1692 til at belyse udsædsforhold, græsning samt husdyrhold.¹⁰

I Rigsarkivet findes bevaret større arkivfonde fra ryttergodserne, hvor især det fynske ryttergods er godt repræsenteret.¹¹ I denne artikel sættes fokus på omfanget og placeringen af ryttergodset, samt hvordan det kan karakteriseres i forhold til kulturlandskabet.¹² Mere konkret skal følgende spørgsmål besvares:

- Hvilket bøndergods indgik i rytteriet i første fase – geografisk fordeling på ejerlav og omfang;
- Hvem overtog dette bøndergods ved reorganiseringen 1715-20 – godsejere?
- Hvilken sammensætning havde bøndergodset efter reorganiseringen – geografisk fordeling, hvad var gammelt ryttergods, fra hvilke godsejere erhvervede kronen gods?
- Hvordan var det produktionspotentiale, som rytterbønder var placeret i, både når det gælder korndyrkning og husdyrhold samt gårdenes størrelse bygningsmæssigt – i begge faser.

Ryttergodsets første fase

Vi har mulighed for at følge ryttergodsets sammensætning fra 1696, hvor der findes bevarede jordebøger. Godset omfattede i alt 1455 enheder med 10.715 tdr. hartkorn (htk.) efter den gamle 1664-matrikel eller 8.888 tdr. htk. efter den

8 Hjort 1922; Jørgensen 1979

9 Frederiksen 1968, s. 12-24.

10 Frandsen 1983, her især s. 45 f. og 204-207.

11 Størsteparten af kildematerialet er digitaliseret og tilgængeligt på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/other-collection/157>.

12 Til analyserne er anvendt IT-redskaber som regnearket Excel, databaseprogrammet Access og GIS-programmet Mapinfo.

nye landmålingsmatrikel 1688. Det svarede til 16,1 % af det samlede fynsk-langelandske hartkorn i 1688 – eller knap 20 %, hvis de fynske hovedgårde fraregnes.¹³ Blandt bruttotallet var 88 huse med i alt 18 tdr. htk. efter 1664-matriklen eller 12,34 tdr. hartkorn efter 1688-matriklen. 74 gårde var betegnet som øde med 678/483 tdr. htk. Ydermere var 133 gårde registreret som ejendomsbønder, dvs. med en selvejerstatus, i alt besad de 861/942 tdr. htk. eller 7,08 tdr. htk. gods pr. gård i gennemsnit ifølge 1688-matriklen mod 6,43 tdr. for de andre bøndergårde. Der var i alt 42,5 tdr. htk. i skovhartkorn, hvoraf 13,5 tdr. tilhørte ejendomsbønder, dvs. en ret stor overvægt blandt disse. Måske er det netop dette som kendetegner ejendomsbønderne.¹⁴ Selveje må forstås således, at bonden selv ejede (bonde)skylden – som der derfor ikke skulle betales afgift af – mens herligheden var ejet af en anden, her typisk kongen. Der kunne til herlighedsejeren højst svares $\frac{1}{4}$ hoveri i forhold til en almindelig fæstegård.¹⁵

Rent fordelingsmæssigt kan man konstatere, at der er tale om udpræget strøgods. Figur 1 viser, at rent antalsmæssigt var der i 132 ud af 297 ejerlav 1-3 rytterbønder pr. ejerlav, mens der i 38 ejerlav fandtes 11-29 rytterbønder pr. ejerlav.¹⁶ Flest var der i Ulbølle ejerlav (Ulbølle Sogn, Sunds Herred), med 29 rytterbønder, derefter fulgte Hjallesø og Hjallesø Torp (Dalum Sogn, Odense Herred) med 23 rytterbønder og Nørreby (Klinte Sogn, Skam Herred) med 21 rytterbønder.

Det tilsvarende billede af meget spredt gods får man, når man ser på ryttergodsets andel af ejerlavets 1688-hartkorn (figur 2). I kun 36 ud af de 297 ejerlav udgjorde ryttergodset stort set hele ejerlavet (det kan være vanskeligt at ramme 100 % på grund af lidt uensartede opgørelser). Ét ejerlav afviger procentuelt markant, Dyrup (Sanderum Sogn, Odense Herred), hvor der i ryttergodset regnes med to gårde og i 1688-matriklen kun med én.¹⁷ I 110 ejerlav

13 Grundlaget er Henrik Pedersens tabelværk *De danske landbrug 1688* – som hovedgårde i tabel IV regnes gårde over 20 tdr. htk. - hvis også gårde 12-20 tdr. htk. er hovedgårde er procentandelen 19,55.

14 Det samme er bemærket af Erland Porsmose for 1500-tallet. Porsmose 1987, s. 189.

15 Jf. Svend Gissel i *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk* (1991), s. 327 ff.; Rasmussen 1914, her specielt henvisningen s. 130 til gehejmeråd Mogens Rosenkrantz's notat fra 1764 om selvejere, der også henviser til Danske Lov 1683 3. bog kapitel 12.

16 Dette og efterfølgende kort er baseret på ejerlavskort ca. 1820. Det betyder, at flere enestegårde kan være slået sammen i et geografisk ejerlav, som kartografisk er baseret på de senere ejerlav til 1844-matriklen – dette er følgen af at operere med geografiske områder fremfor punkter for de enkelte gårde.

17 Hos Porsmose (1981, s. 338) regnes Dyrup for en gammel landsby, der reduceres fra fire gårde i senmiddelalderen over to gårde i 1664-matriklen til en gård i 1688. I ryttergodsets jordebog fra 1696 har de nu igen to gårde 26,6 tdr. htk, mens den ene gård i 1688 kun havde 9,88 tdr. htk. Hvor hartkornet er blevet lagt til i mellemtiden, vides ikke – måske Højme.

(37 %) udgjorde ryttergodsets andel af hartkornet under en fjerdedel. Fordelelingsmæssigt ligger de højeste andele i området vest for Odense, hvilket skyldes, at det gamle klostergods fra de odenseanske klostre var beliggende her og efter reformationen overgik til kronen.¹⁸

I 1696-jordebogen fremgår også, hvorfra ryttergodset stammer. Langt hovedparten var i kronens besiddelse i forvejen. Præcis 1000 fynske rytterbønder fik klassifikationen 'Gammelt ryttergods', hvilket altså omfattede mere end to tredjedele af ryttergodset i 1696, med sammenlagt 6218 tdr. htk. Derudover tilhørte 169 bønder tidligere amtsstuen, det såkaldte amtsgods. Det var i perioden fra 1687 frem til 1693 overgået fra amtsstuen til ryttergods-regimenterne. Resten var købt eller på anden vis overtaget fra private godsejere. Blandt dem der overdrog mest gods var assessor Landorph, der sad på Billesbølle med 21 fæstebønder, og etatsråd Knut Urne på Juulskov med 24 gårde.

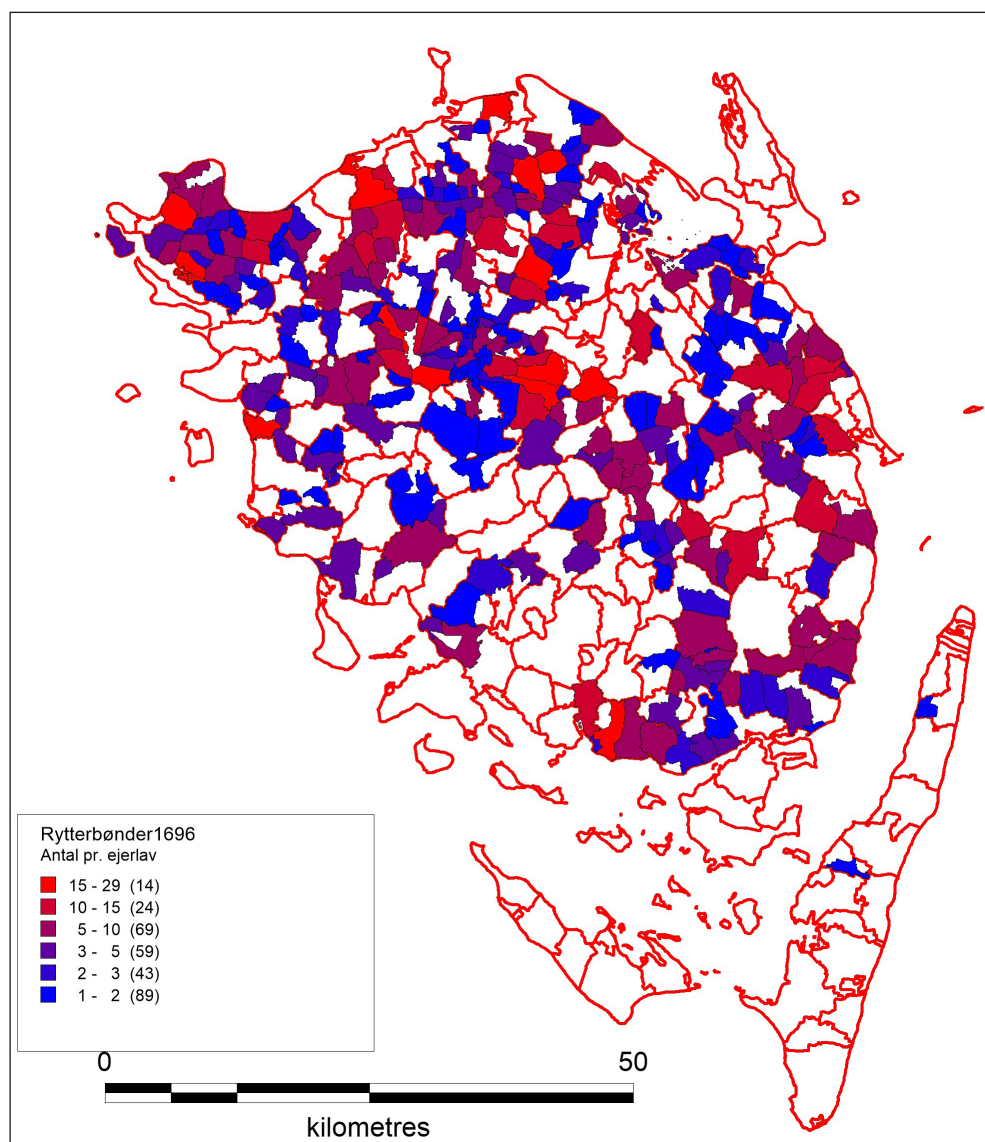
Rytterhuse

Jordebøgerne giver mulighed for at opgøre antallet af rytterhuse knyttet til gårdene; overordnet er der dog ikke registreret rytterhuse i det ene regiment (oberst Gams), som dækker den vestlige del af Fyn. Antallet af gårde, som ikke havde et rytterhus tilknyttet, er 603 gårde, mens der for 141 gårde står anført, at rytteren boede i eget hus (på gårdens tofte). Derudover fremgår det for 545 gårde, at rytterens bolig var integreret i fæstegårdens bygninger i en af længerne, med i gennemsnit lidt over to fag. Derudover er der flere steder en formulering, som hedder 'udi Gaarden', der i princippet både kan betyde, at der var tale om en selvstændig bygning, eller at boligen var integreret i gårdens længer. I alt 166 fæstegårde har denne formulering, der geografisk fordelt overvejende er brugt i Lunde og Skam herreder, men ikke udelukkende. Det gængse over hele Fyn var at integrere rytterne i gården. Det er bemærkelsesværdigt, at i Hjallese og Hjallese Torp havde sytten ud af atten ryttere deres egen bolig (figur 3).

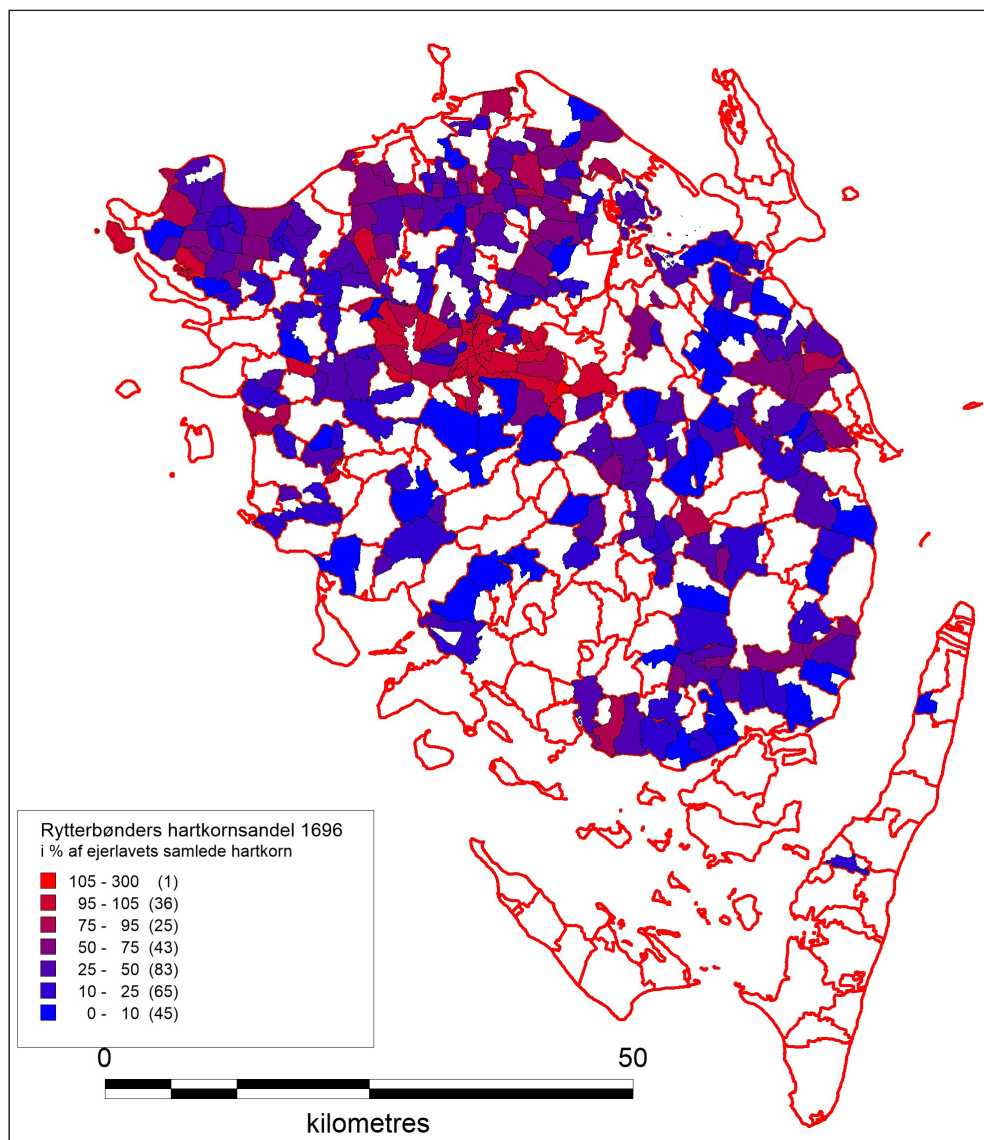
Opgjort pr. ejerlav var der 50 ud af de 297 ejerlav med ryttergods, der slet ikke havde rytterhuse.¹⁹ Op til 6 fag rytterhus fordelte de øvrige fynske ejerlav sig jævnt spredt geografisk, regnet som et gennemsnit i ejerlavet.

18 Porsmose 1987, s. 115-119.

19 Eller i hvert fald under 0,5 fag rytterhus pr. gård, som er den statistiske grænse i databasen for at blive opregnet, men i realiteten kan et hus ikke eksistere med ½ fag.

Figur 1. Antal ryttergårde pr. ejerlav jf. jordebogen 1696.

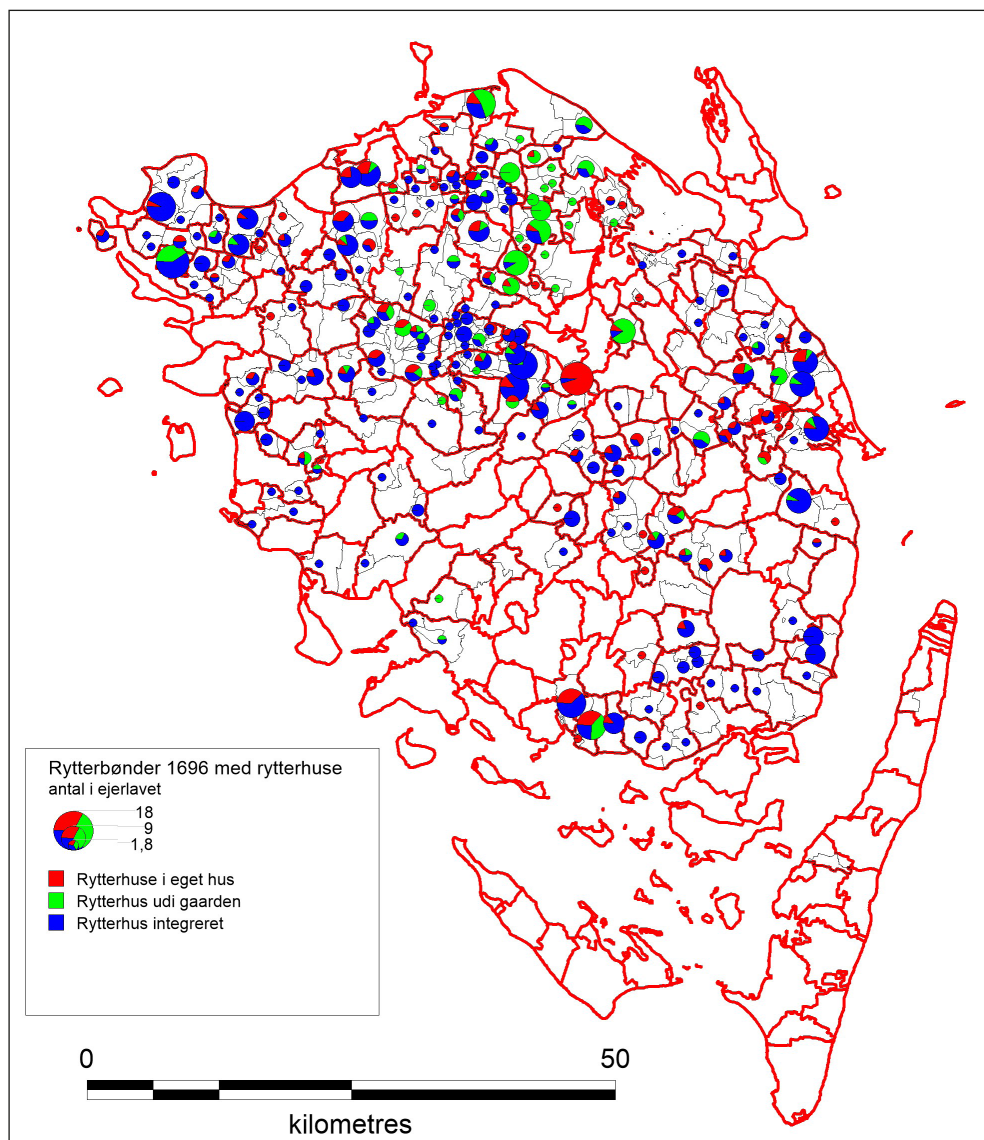
Figur 2. Rytterbøndernes andel af ejerlavets samlede hartkorn i 1696.

Tabel 1. Størrelsen på rytterhuse fordelt på antal af rytterbønder samlet.

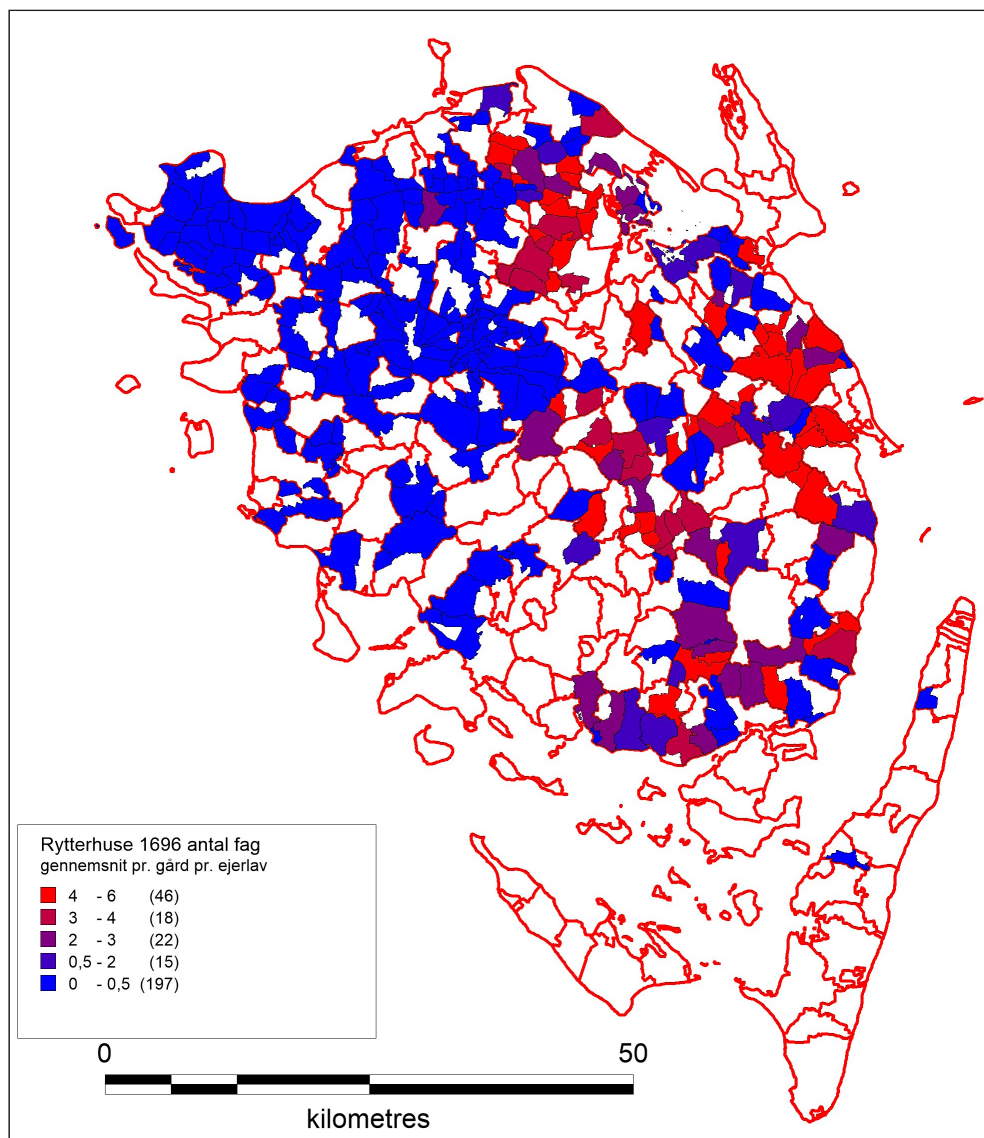
Antal fag rytterhus	Antal af rytter- bønder
3	17
4	20
5	27
6	255
7	2
8	1
10	1
Total	323

Blandt de 323 rytterbønder, som i jordebogen har fået registreret antal fag på deres rytterhuse, er der en klar statistisk fordeling, nemlig at knap 80 % har præcis 6 fag rytterhus. Gennemsnittet ligger derfor på 5,65 fag (figur 4). Kun fire ryttergårde har over 6 fag, størst er rytterhuset på Laurids Brixsens gård i Esterbølle (Særslev Sogn, Skovby Herred) med 10 fag, integreret i gårdbygningen ("wester i Gaarden").

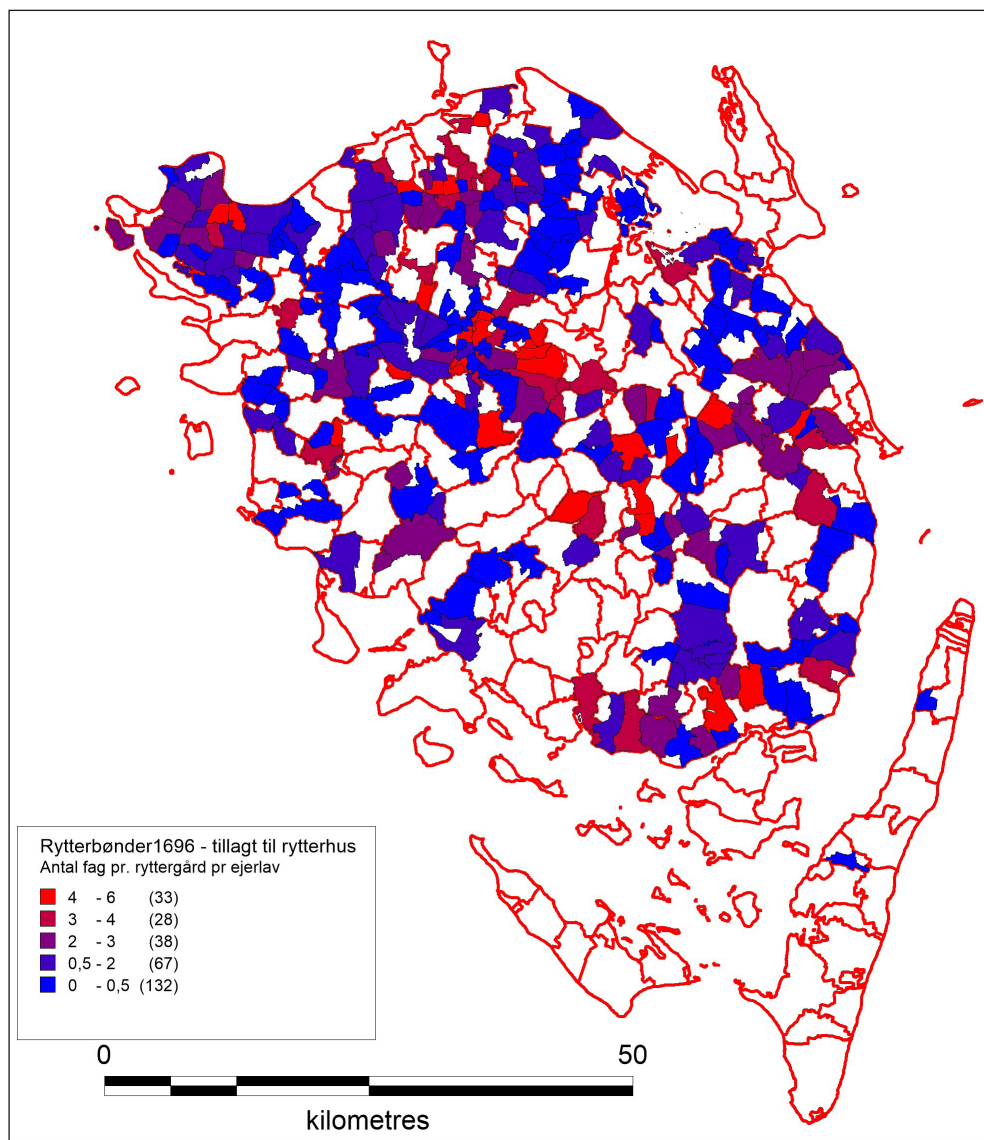
I jordebøgerne opregnes også en norm for fremtidige tillæg målt i antal fag til rytterhus. Der er anført sådanne normer for 445 rytterbønder fordelt på 166 ejerlav, og statistikken viser igen det samme billede, nemlig at 6 fag var normen for bolig til rytterbonden og hans familie. I alt 62 % af de udvalgte bønder skal have tillagt 6 fag, mens 37,5 % skulle have tillagt et mindre antal fag (figur 5). For hovedparten gælder dog, at de ikke havde noget rytterhus i forvejen.

Figur 3. Antal ryttergårde med særskilt rytterbolig i 1696 opgjort pr. ejerlav.

Figur 4. Gennemsnitligt antal rytterhuse (opgjort i fag) pr. ryttergård i hvert ejerlav i 1696.

Figur 5. Normeret tillæg til rytternes boliger på gårdene, pr. ejerlav, gennemsnit pr. gård.

Tabel 2. Norm for tillæg af antal fag til rytterbønder.

Antal fag tillagt til ryttere	Antal af rytter-gårde	Procentandel
2	66	14,8
3	53	11,9
4	41	9,2
5	7	1,6
6	276	62,0
8	1	0,2
9	1	0,2
Total	445	100

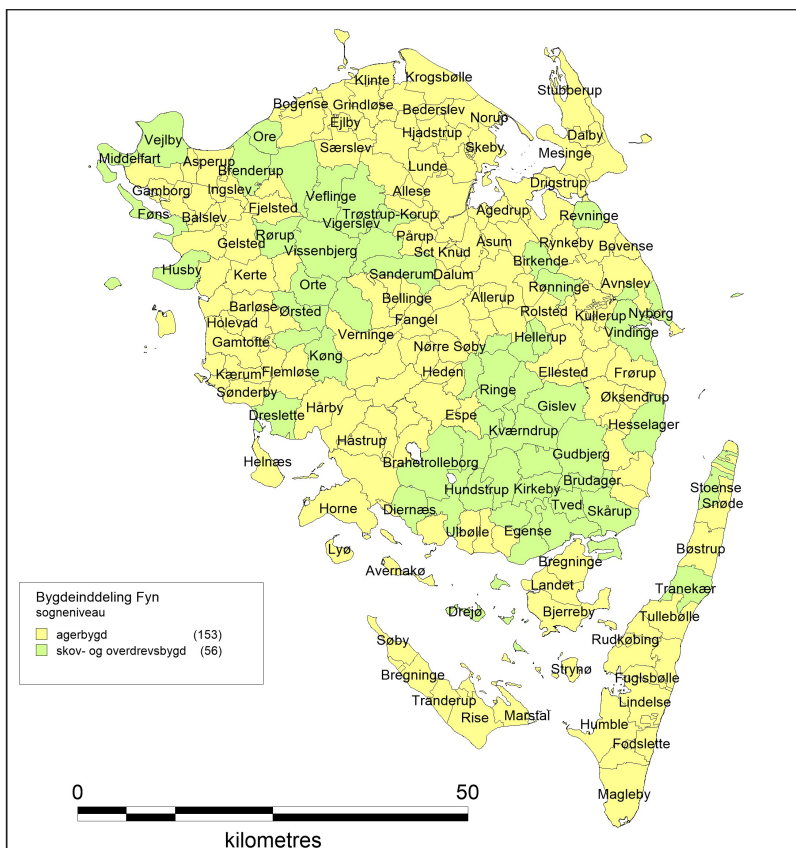
Produktionspotentiale

Jordebøgerne giver også mulighed for at vurdere produktionspotentialet, idet man ønskede at få et indtryk af tilstandene på ryttergodsets gårde, og hvor der var behov for særlige indsatser i form af f.eks. tillæg af dyr for at bringe produktionspotentialet op på standard. Denne vurdering kan sættes i relation til en mere generel vurdering af produktionspotentialet med en grov skelnen mellem kystzone, agerbygd og skovbygd (på landsplan kan også tilføjes hedebygd og marsk). Denne landsdækkende kulturhistoriske bygdeinddeling er lavet på grundlag af data fra 1688-matriklen (opdyrkningsgrad og hartkorn pr. arealenhed på sogneniveau) sammenholdt med arealudnyttelsen, som den afspejles på Videnskabernes Selskabs kort fra slutningen af 1700-tallet.²⁰ På Fyn er der to overordnede bygder (udover kystzonen): agerbygd og skov- og overdrevsbygd. Den sidste er hovedsagelig delt i to: en nordlig omkring Vissenbjerg og en sydlig, som strækker sig over store dele af Sydfyn (figur 6).

Allerførst skal ses på, hvordan ryttergodsets animalske produktionspotentiale vurderedes. Der oplystes aktuel besætning samt opgøres, hvor der var behov for tillæg af dyr, specielt heste og køer.

²⁰ Møller og Porsmose 1997.

Figur 6. Kul-
turhistorisk
bygdeind-
deling på
sogneniveau,
jf. Møller og
Porsmose
1997.

Tabel 3. De fynske rytterbønders samlede husdyrhold i 1696, baseret på i alt 1292 ryt-
tergårde (dvs. uden huse og øde gods).

	sum	gennemsnit	min.	max.
Heste	6094	4,7	0	18
Stude	152	0,1	0	5
Køer	3335	2,6	0	8
Ungnød	2330	1,8	0	18
Får	1079	7,8	0	35

Hestene var som trækraft de mest udbredte af de store husdyr med knap 5 pr. ryttergård og en standardafvigelse på 2,13. Helt bemærkelsesværdig er Hans Nielsens gård i Vellinge (Bederslev Sogn, Skam Herred), der med sine 18,5 tdr. htk. har 18 heste – og tilligemed beskrives gårdens bygninger som brøstfældige og havende behov for økonomisk tilskud. Dernæst kommer køer med 2,6 pr. ryttergård og med op til 8 køer på én gård (hvilket seks gårde havde) – og en standardafvigelse på 1,5, hvilket udtrykker en ret tæt fordeling omkring gennemsnittet. Får var der i gennemsnit mange af med knap 8 pr. gård, her dog med en betydelig statistisk spredning udtrykt med en standardafvigelse på 5,4 fra gennemsnittet. Der var i alt 25 ryttergårde, som havde mere end 20 får, flest med 35 får på Jørgen og Rasmus Nielsens gård i Bårdesø (Hundstrup Sogn, Skam Herred), der havde en størrelse på 12,75 tdr. htk. I øvrigt var der mange får på de nordfynske ryttergårde, hvilket kan være lidt overraskende, når man tager i betragtning, at området hørte til agerbygden med vægt på korndyrkning frem for husdyrhold. Men det afspejles også i landgildeydelseerne til 1662-matriklen, i hvert fald hvad angår ydelse af lam.²¹ Åbenbart har får også været brugt til at udnytte de marginale græsningsmuligheder på sletten.

Kortet over fordelingen af de fynske ryttergårdes husdyr (figur 7) viser ikke de markante geografiske forskelle, når vi ser det på ejerlavsniveau, hvor der er en standardfordeling, som går igen omkring gennemsnittet. Fårene dominerer antalsmæssigt i det samlede billede på ejerlavsniveau – derfor er i figur 8 fremstillet husdyrholdet uden får. Dog skiller studene sig lidt ud ved at være koncentreret på Vestfyn, ganske vist spredt, men det er tilsyneladende nærheden til studevejene i Jylland og hertugdømmerne, som betinger denne fordeling.

Jordebogen opregner også antallet af tillagte husdyr. Det må opfattes som de mangler, gården havde for at være fuldt produktionsdygtig, og som rytterdistriktet skulle bekoste. Der er der dog kun tale om, at heste og køer er blevet tillagt (der var ikke en rubrik for ungnød), mens der stort set ikke har været behov for at tillægge stude eller får.

21 Dam 2010, s. 209-214.

Tabel 4. Det samlede og gennemsnitlige antal tillagte husdyr for alle fynske rytterbønder (dvs. uden huse og ødegods, i alt 1292) i 1696.

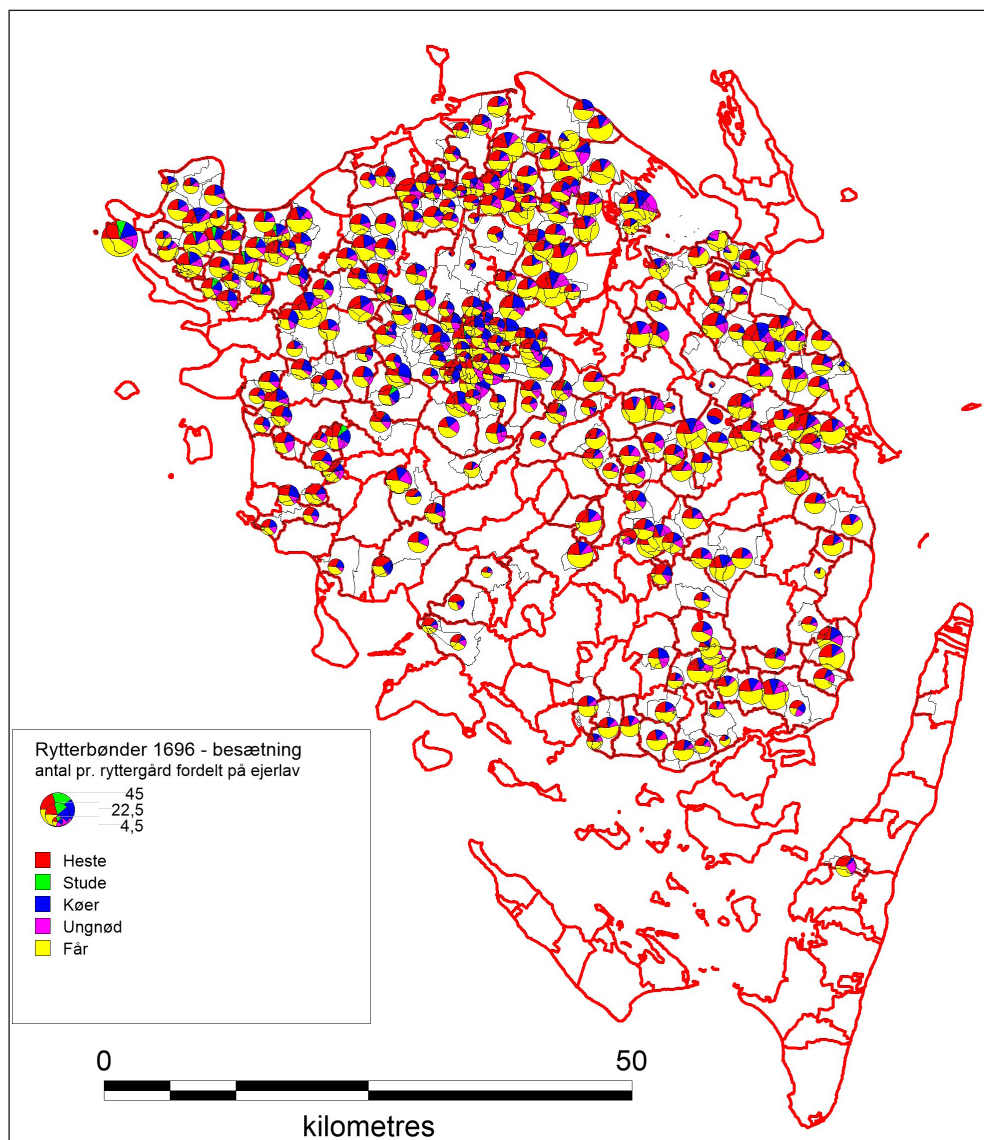
	sum	gennemsnit	min.	max.
Heste	494	0,38	0	13
Stude	0	0	0	0
Køer	343	0,27	0	3
Får	0	0	0	0

På figur 9 ses den geografiske fordeling af tillægget af husdyr pr. ejerlav, og her skiller to grupper sig ud: det gamle krongodsområde vest for Odense samt den nordfynske slette. Kortet inkluderer også øde gods, og på et par af sådanne øde gårde er der tillagt stude og får, således på to ødegårde i henholdsvis Dyrup (Sanderum Sogn, Odense Herred) med 6 tillagte får og Anders Muncks gård i Biskopstorp (Skellerup Sogn, Vindinge Herred) med 8 tillagte får. Men generelt må man sige, at det primært var agerbygdområderne, som blev vurderet til at skulle have tillæg af dyr, mens skovbygdområderne klarede sig bedre.

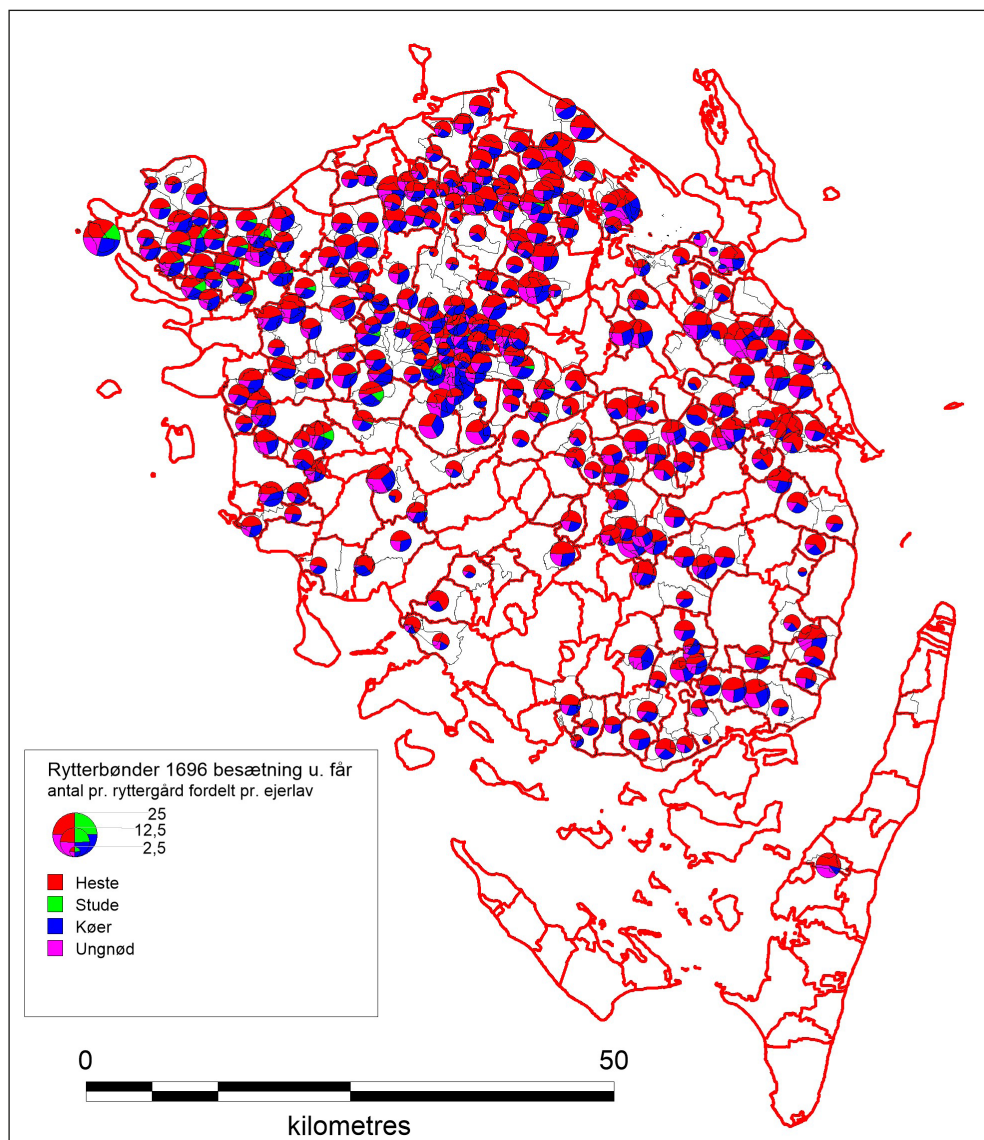
Ødegårde

Det øde ryttergods omfattede i 1696 i alt 78 jordbrugsenheder, hvoraf tre officielt var huse (uden hartkorn), hvortil seks af brugene ikke havde over 1 td. htk. ved matrikuleringen i 1688. Samlet repræsenterede det øde ryttergods i 1696 en værdi af 483 tdr. htk. opgjort efter 1688-matriklen (eller 678 tdr. htk. efter 1664-matriklen), dvs. i gennemsnit 6,2 tdr. htk. pr. ødegård. Ser vi på fordelingen af disse ødegårde (figur 10), var der to landsbyer med tre ødegårde (Bederslev By og Sogn, Skam Herred), samt Lumby, Nr. Lyndelse Sogn, Åsum Herred,²² mens der var fjorten landsbyer med to ødegårde og 44 landsbyer/ejerlav med en ødegård. Ødegodset var ikke tilfældigt spredt på Fyn. Der var en klar overvægt af ødegårde på Nordfyn og Østfyn i områder med agerbygd-karakteristika, mens der var udpræget få i den centrale skovbygd.

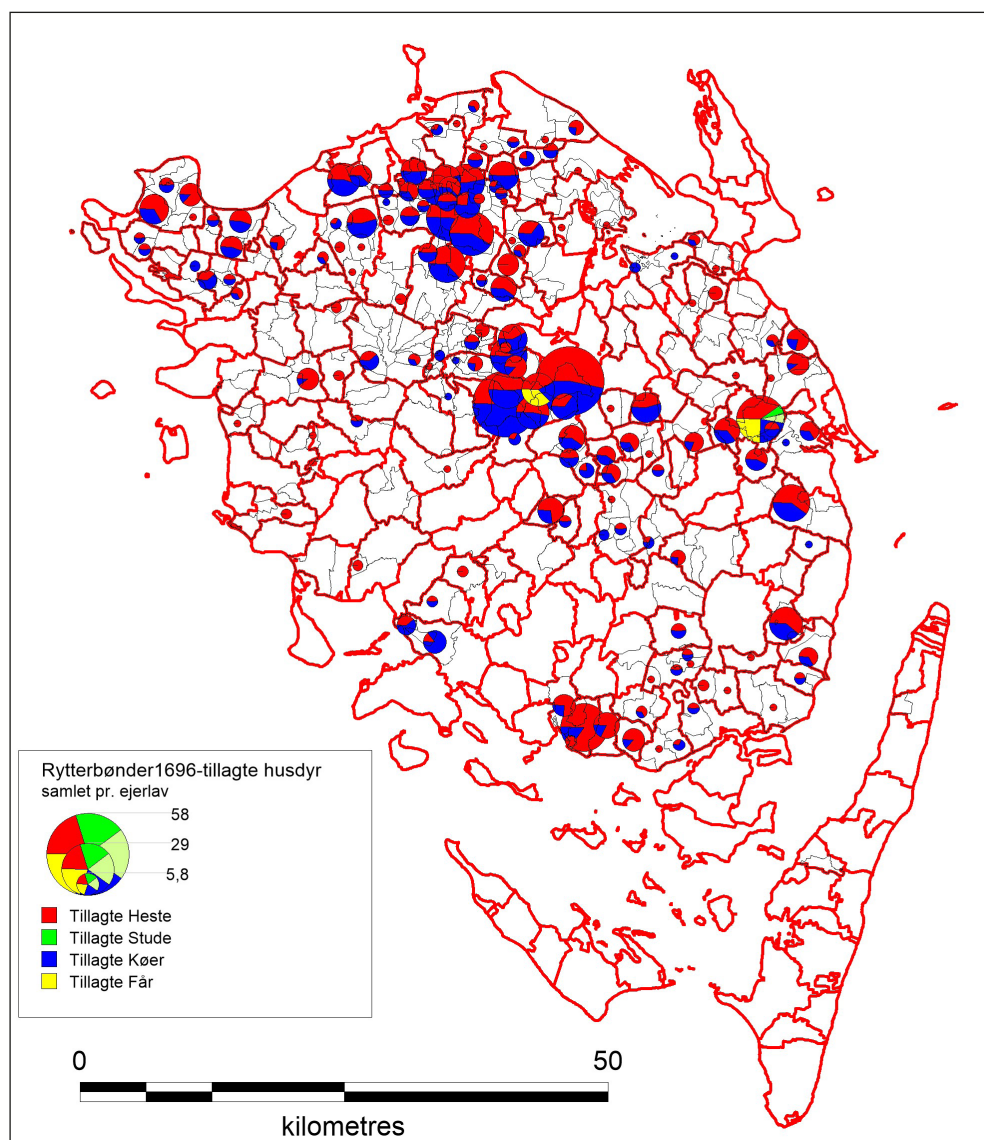
22 På kortet figur 10 fremstår et tredje ejerlav med tre ødegårde, men det skyldes de geografisk sammenlagte ejerlav på kortet, idet Skovby, Eskildstrup og Ellegård i Skovby sogn regnes til ét geografisk ejerlav, hvor der fandtes to ødegårde i Eskildstrup og en i Skovby.

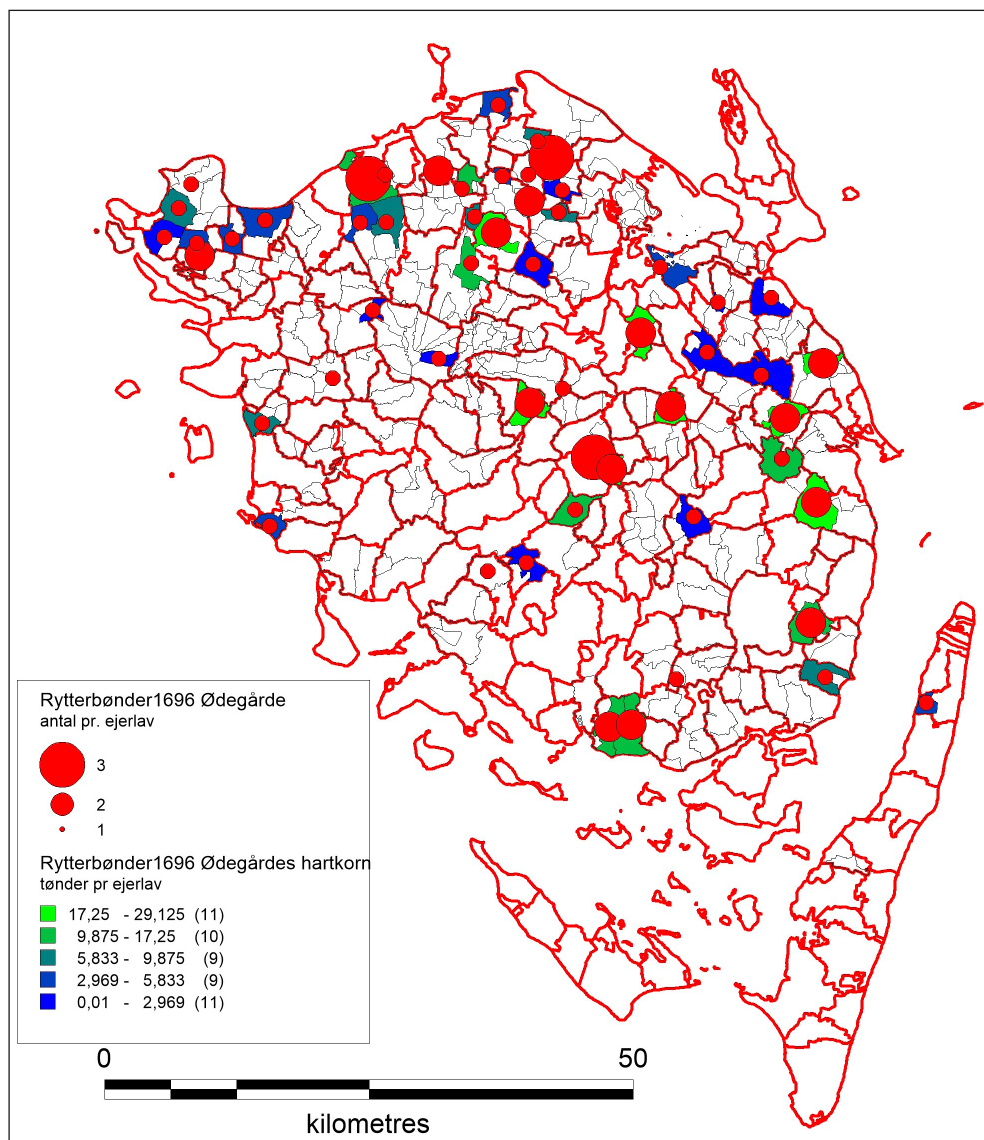
Figur 7. Rytterbøndernes husdyrhold i 1696, opgjort som gennemsnit pr. gård pr. ejerlav.

Figur 8. Rytterbøndernes husdyrhold i 1696 (fraregnet får), opgjort som gennemsnit pr. gård pr. ejerlav.

Figur 9. Antallet af tillagte husdyr på de fynske ryttergårde i 1696, opgjort samlet pr. ejerlav.

Figur 10. Udbredelsen af ødegårde i det fynske ryttergods i 1696 opgjort pr. ejerlav, dels i antal gårde (cirkler), dels i tønder hartkorn (udfyldte ejerlav).

Græsningsmuligheder

Ydermere var man ved opgørelsen af jordebogen interesseret i at kende de eksisterende græsningsmuligheder på gårdene, bl.a. med henblik på muligheden for, at ryttersoldatens hest kunne græsse på gårdbruget. En summarisk optælling for alle de fynske brug viser følgende billede af forskellige græsningstyper:

Tabel 5. Opgørelse over de fynske rytterbønders græsningsmuligheder i 1696.

Anførsel i jordebogen	antal	%
ingen bemærkning	303	20,85
intet græs	69	4,75
fælles græsning	39	2,68
græs på pløjjord	154	10,60
tøjr græs	268	18,44
græs i kohave mm.	148	10,19
lejer græs	23	1,58
har græs (uspecificeret)	348	23,95
oer ager	101	6,95
	1453	100,00

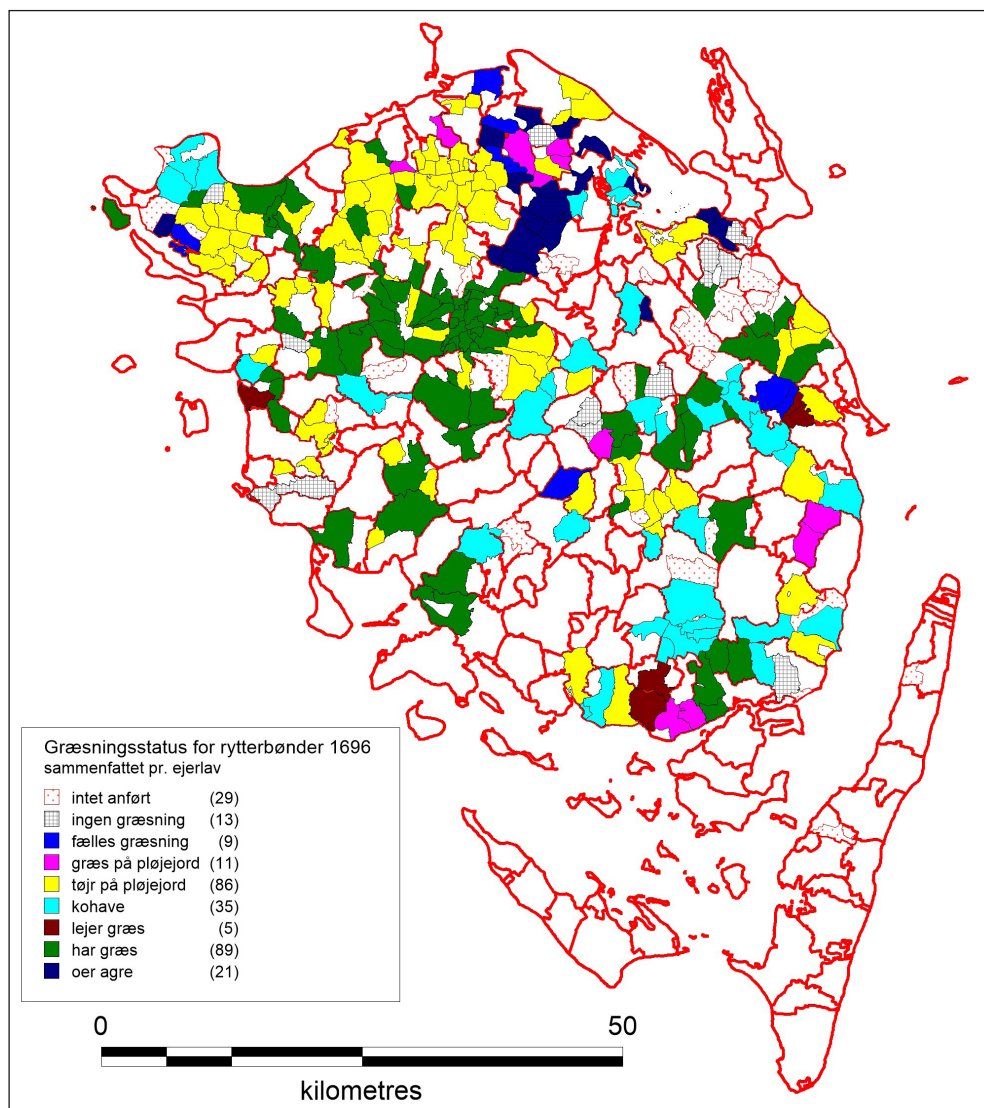
Note: oer ager betyder græsning på pløjjord, mens den ligger hen som græsningsvang.

For en meget stor gruppe af ryttergårdene er der ikke anført noget i jordebogens felt – det indbefatter også ryttergodsets 88 husmænd, som næppe har haft grundlag for at anføre nogen græsningsmuligheder. Dog var der i gruppen af husmænd, som rådede over 12 tdr. htk. samlet, registreret i alt 27 heste, 28 køer, 9 ungnød og 88 får, hvilket tyder på nogen adgang til græsning. Om to af husmændene hedder det da også, at de henholdsvis 'har ickun tøyr gres' eller 'har gres'.

Den største gruppe i tabel 5 med 348 brug (24 %) havde adgang til græs, uden at dette var specificeret. For en stor gruppe på 268 brug (18 %) var der adgang til græsning ved tøjrning af dyrene i en af de vange, som var under dyrkning. Dertil skal sandsynligvis også lægges gruppen, der havde græs på pløjjord (154 eller 11 %), men om det skal forstås således, at dyrene må tøjres på vangen, mens den var under dyrkning, eller om det var, når vangen lå hen til græsning, er usikkert, men formentlig det sidste eftersom begge kategorier er udspecificeret. Så er der kategorien 'oer agre', som betyder græsning på pløjjord, mens den ligger hen som græsningsvang.²³ For 39 bønder (2,7 %) gælder

²³ Frandsen 1983, s. 46.

det, at de havde del i fællesgræsningen (enten i græsningsvangen eller på et fælles overdrev). Det mest klare eksempel herpå er 17 bønder ud af 29 i Gamborg (Gamborg Sogn., Vends Herred), som sendte kreaturer til den daværende

Figur 11. De fynske rytterbønders status for græsningsvilkår til deres husdyr som op-givet i jordebogen 1696.

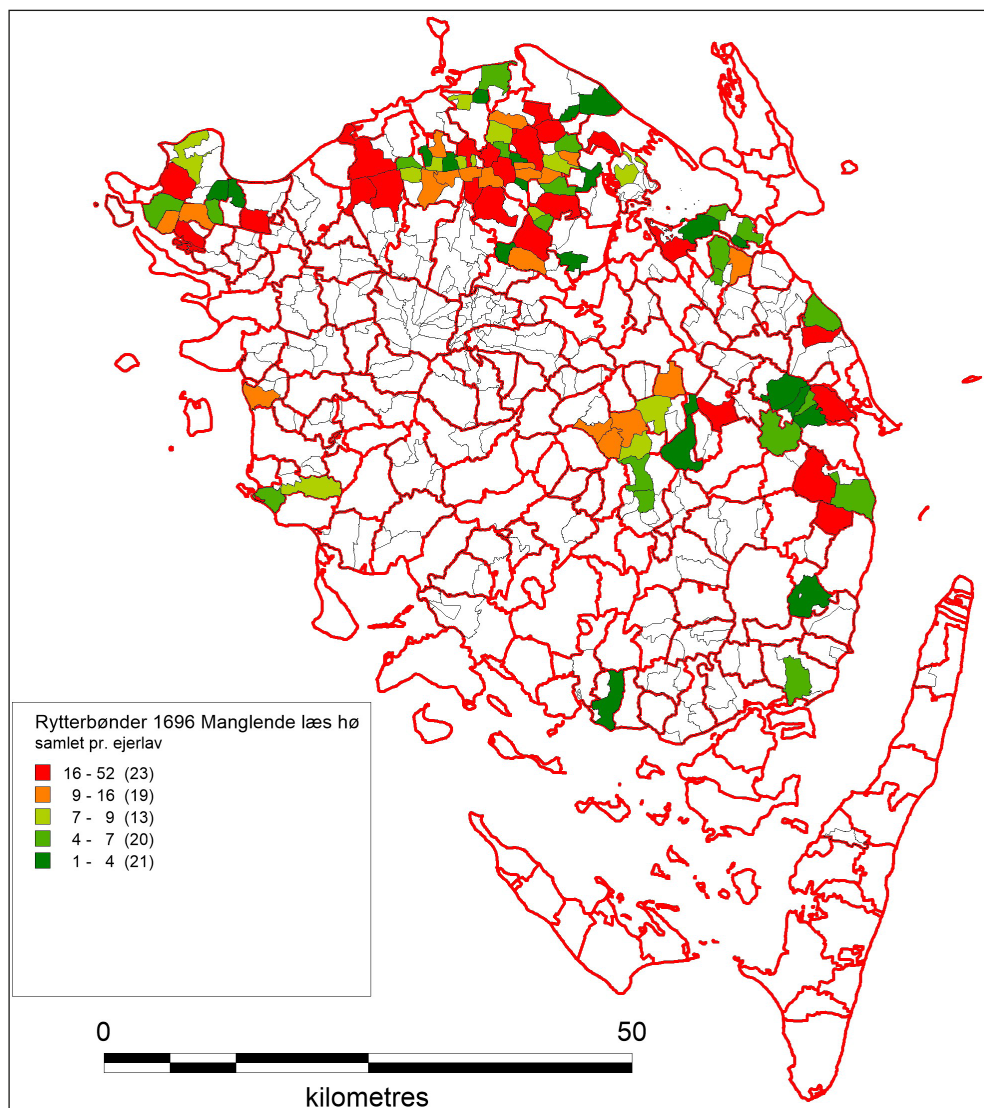
ø Svinø. For 148 rytterbønder (10 %) gælder, at de havde græsning i en særskilt 'Koehaug', dvs. et område med hegn afskærmet fra resten af landsbyens fælles dyrkningsområde. For en lille gruppe på 23 (1,5 %) gælder, at de lejede græs. Endelig gælder det for 69 af rytterbønderne (4,8 %), at det udtrykkeligt nævnes, at de intet græs havde overhovedet.

For at kunne lave en retvisende helhedsvurdering af græsningsmulighederne på ryttergodset må man inddrage den store gruppe af ryttergårde med ingen bemærkninger. Hvis det betyder, at de ingen græsning havde, vil det sige, at en fjerdedel af rytterbønderne ikke havde adgang til græsning. I den anden ende af skalaen er der den lille gruppe af gårde, som havde særskilt græsning i en kohave (10 %), mens det om knap en fjerdedel af gårdene blot hedder, at de havde (uspecificeret) græsning. For knap 30 % af gårdene gælder, at de havde græsning på pløjejorden (enten gennem tøjring eller i den hvilende vang); hvis gruppen med 'øer ager' inddrages her, gælder det ca. 35 %. Så der var græsningsmuligheder for langt de fleste rytterbønder på Fyn i 1696, ofte på den hvilende ager i dyrkningsfællesskabet eller ved tøjring.

Når det gælder fordelingen af græsningsmuligheder i forhold til klassificeringen på kulturlandskabet, kan der udledes nogle træk (figur 11): de ejerlav, der ingen græsning havde, ligger ikke i skovbygden. Tøjring på pløjjord er karakteristisk for agerbygden, dvs. hvor der formodes at være knaphed på græsningsjord. Ejerlav med angivelsen 'øer agre' befinder sig på Nordsletten. Kohaver var mere spredt, men er især registreret i den sydlige skovbygd på Fyn. De ejerlav, som 'har græs', befinder sig spredt på den sydlige del af øen.

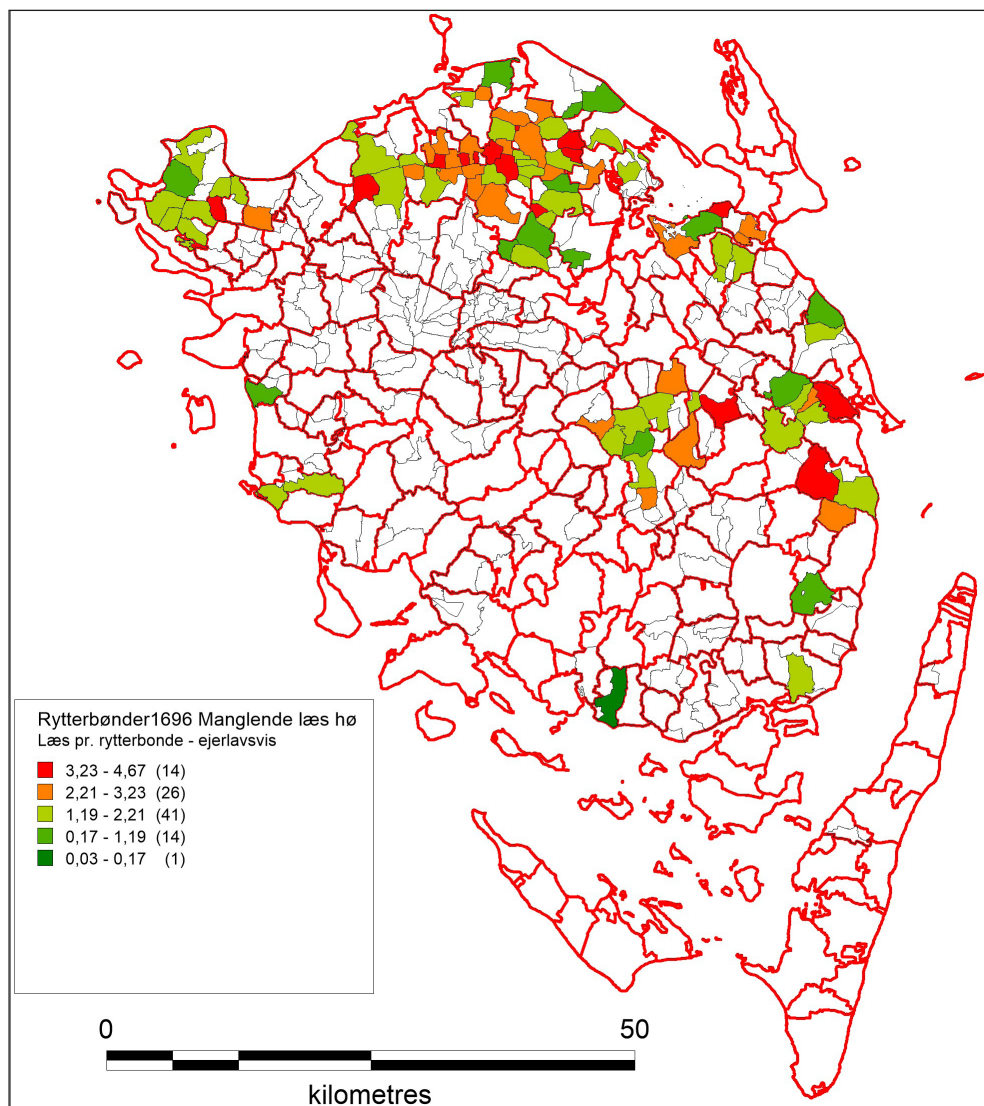
En anden væsentlig ressource var hø, dvs. vinterfoder til heste og køer. Det var vigtigt for bønderne, og det var vigtigt for rytterdistrikterne, at bønderne kunne levere hø til distriktet. I jordebogen 1696 kommer det specifikt til udtryk ved, at der for rytterbønderne enkeltvis vurderes, hvor mange læs hø de manglede, dvs. om høproduktionen var mangelfuld. Opgørelsen heraf viser, at der i 96 ud af rytterdistriktets 298 ejerlav, dvs. ca. en tredjedel, var problemer med høproduktionen. Der er en klar tendens i fordelingen (figur 12): det er i agerbygden på både Nordfyn og Østfyn, at det gør sig gældende, bredende sig også til Vestfyn- og Midtfyn. Mest udpræget var det i Uggerslev (Uggerslev Sogn, Skam Herred) med samlet 52 læs manglende hø, men der var også hele nitten rytterbønder i ejerlavet/sognet. Til gengæld noteredes ikke hømangel i skovbygden på det centrale Fyn.

Ser vi på de enkelte rytterbønders situation, er der tale om, at de 1065 manglende læs hø fordeler sig på 571 rytterbønder, dvs. knap to læs hø pr. rytterbonde blandt dem, som er i en mangelsituation. Ud af samtlige 1367 rytterbønder (eller 1293 hvis vi undtager de øde gårde) var det således 40-45 % af

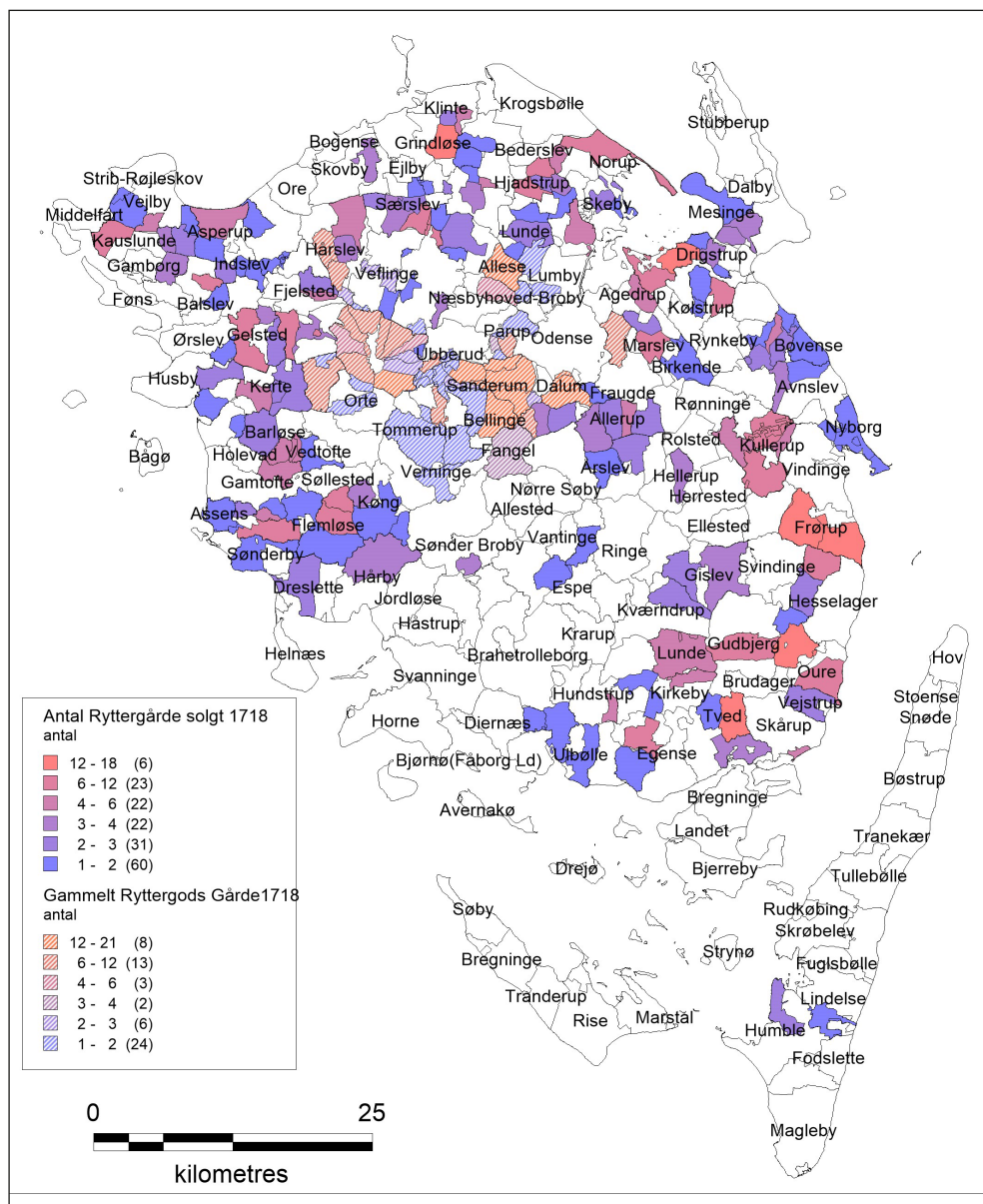
Figur 12. Registrering af manglende læs hø hos de fynske rytterbønder i 1696, opgjort samlet pr. ejerlav.

dem, der oplevede en mangelsituation på hø, med den ovenfor skitserede fordeling regionalt (figur 13). Det ejerlav, hvor der i gennemsnit manglede flest læs hø pr. rytterbonde, var Rostrup (Skamby Sogn, Skam Herred) på Nordfyn med

Figur 13. Ryttergodsets manglende læs hø i 1696, opgjort i læs hø pr. bonde pr. ejerlav.

4,67 læs hø pr. bonde. På individuelt plan var den største mangel noteret for major Claus Langhaar i Uggerslev (By og Sogn, Skam Herred) med 8 læs hø i underskud. På det øde ryttergods var det 25 ud af i alt 75 gårde, som manglede

Figur 14. Fordelingen af hidtidige ryttergårde på Fyn på henholdsvis dem, der blev fra-solgt i 1718, og dem, der forblev under kronen som 'gammelt ryttergods', opgjort i antal gårde pr. ejerlav.

sammenlagt 75 læs hø, dvs. lige lidt over gennemsnittet for alle de fynske ryttergårde som helhed.

Salget af ryttergods i 1718

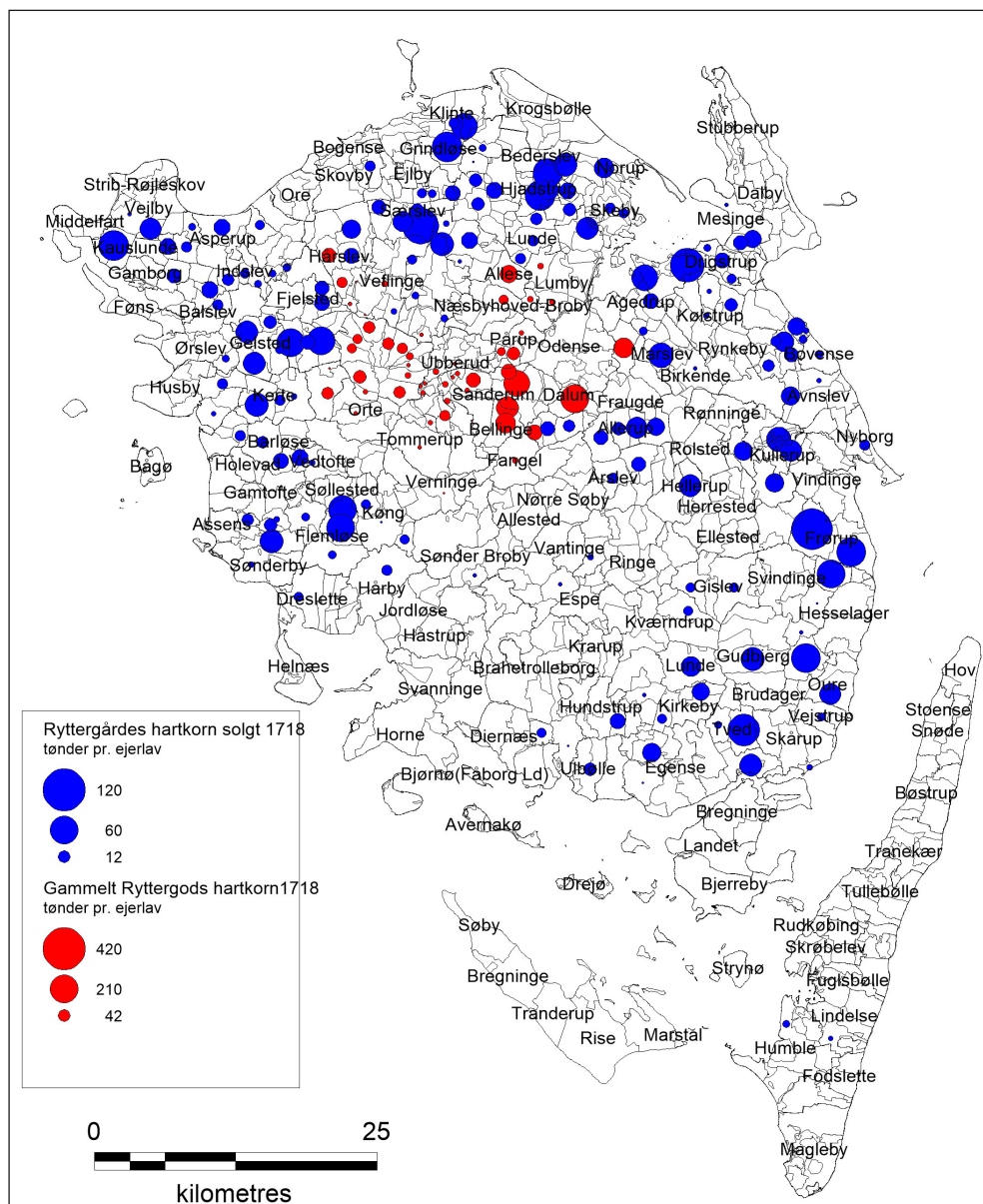
Som berørt i indledningen skete der en omstrukturering af hele ryttergodset omkring 1718. Årsagerne var både økonomiske og militær-organisatoriske. Man forsøgte at optimere ryttergodset ved at arrondere det. Og det fik stor betydning på Fyn, som vi skal se, hvor en stor del af det gamle ryttergods blev frasolgt. Vi kan få et overblik over situationen for det fynske ryttergods i første fase frem mod 1718 ved at se på det gods, som blev solgt i 1718 kombineret med det ryttergods, som forblev under kronen (gammelt ryttergods). Figur 14 viser, at det frasolgte ryttergods lå spredt over det meste af Fyn (inkl. Langeland). Samlet var der tale om 849 gårde fordelt på i alt 5342 tdr. htk., som blev solgt. Tallene stammer fra en opgørelse over solgt krongods i 1718 kombineret med, hvad der i den nye fortegnelse fra 1718-19 opgøres som gammelt ryttergods.²⁴ Det solgte ryttergods udgjorde i alt 570 gårde med 3477 tdr. htk. (efter 1688-matriklen – 4018 tønder efter skødets hartkorn, som må være en ejendomsopgørelse, der rækker tilbage til før 1688-matriklen), hvortil kommer 44 husmænd med lidt over 2 tdr. htk., 7 møller med 47 tdr. htk. og endelig 42 tiendeposter med i alt 977,5 tdr. htk. Det i 1718-jordebogen betegnede 'gamle ryttergods' udgjorde i alt 279 gårde med 1865 tdr. htk. og 43 huse med 4,4 tdr. htk. Det fremgår tydeligt af jordebogen, at status i 1718 er resultatet af en tilkøbs- og især frasalgsproces siden 1680, hvor der i 1696 var tale om ryttergods på 1455 gårde med 8888 tdr. htk., men i nærværende sammenhæng giver det ikke mening at forsøge at rekonstruere dette forløb.

Fordelingsmæssigt var det gamle ryttergods et udpræget strøgods med gårde over det meste af Fyn (undtagen Sallinge herred) samt i to sogne på Langeland (figur 15). I alt var der ryttergods i 91 sogne på Fyn (dvs. i ca. halvdelen af de 194 landsogne på Fyn) eller i 164 ejerlav ud af øens ca. 800 ejerlav.²⁵ En del af forklaringen på krongodsets udbredelse omkring Odense var, at godset fra de tre klostre (Skt. Knuds, Skt. Hans og Dalum) ved reformationen overgik til kronen, og selv om en del blev bortsolgt efterfølgende, var sporene stadig tydelige halvandet århundrede senere.²⁶ Der var ikke ryttergods eller krongods på Sydvestfyn, hvilket skyldtes adelige godsejeres dominans i dette område, her-

24 Jordebogen 1718 mangler nogle sider, hvilket betyder, at sognene Trøstrup (helt) samt Ubberud og Næsbyhoved-Brobj (delvis) mangler. En komplet opgørelse over ryttergodset kan fås i en opgørelse over grøfter og gærder fra 1719, men ikke med de samme detaljerede data.

25 Fordelingen svarer nøje til den af Finn Stendal Pedersen viste og beskrevne på grundlag af 1688-matriklen. Pedersen 1985, s. 314-316.

26 Porsmose 1987, s. 115-119.

Figur 15. Det fynske ryttergods i 1718 fordelt på det solgte gods og det gamle ryttergods, opgjort i hartkorn pr. ejerlav.

under f.eks. det tidligere klostergods Holme Kloster, der kort efter reformationen blev solgt til private og i 1672 blev til et baroni under navnet Brahetrolleborg.²⁷

Køberne af det gamle ryttergods fordelte sig på 99 forskellige godsejere rundt om på Fyn. I bilagstabel 1 ses et overblik over de godsejere, som købte mere end 50 tdr. htk. bøndergårde (husene er fra regnet). Der er tale om godsejere spredt over det meste af Fyn, svarende til det billede, som overblikket over det solgte bøndergods' beliggenhed viser. Den største køber i opgørelsen står opført som "Sal. Commandør Lassens Frue til Store Harritslevgård", dvs. enken efter Jens Lassen, der havde været amtmand og siddet på Dalum Kloster/Kristiansdal frem til 1682 og siden gradvist var kommet i besiddelse af Harritslevgård. Dog var netop dette gods under ejerskifte i disse år, hvor det sammen med Enggård (senere Gyldensten) overgik til gehejmeråd Gabel. Gabel var ifølge Rockstroh den største opkøber af gammelt ryttergods på Fyn.²⁸ En anden af de største godsopkøbere var ifølge Rockstroh oberstløjtnant Holsten til Langesøe, men denne optræder ikke i listen over købere af ryttergodset. Ellers er tendensen den, at der var mange forskellige godsejere som købere, hvilket er i god overensstemmelse med den geografiske spredning af ryttergodset. Det var lokale godsejere, som ønskede at supplere det lokale gods.

Det nye ryttergods

Som ovenfor omtalt bestod det gamle ryttergods af mindst 1865 tdr. htk. fordelt på 279 gårde. Jordebogen fra 1718 fortæller også, hvorfra det nye ryttergods kom. Der kan skelnes mellem tre hovedkategorier i jordebogens opgørelse:

1. gods, der havde tilhørt 'det offentlige' samt gods fra forskellige private – i alt 205 gårde med 1464 tdr. htk. (bilagstabel 2)
2. gods fra godsejere (store som små) – i alt 105 gårde med 575 tdr. htk. (bilagstabel 3)
3. relutionsgods, dvs. indløsning af gods, som var blevet givet i pant til private til gengæld for kapital, som kronen havde haft behov for i kølvandet på svenskekrigene – i alt 160 gårde med 1045 tdr. htk. (bilagstabel 4)

Det største bidrag til første gruppe var klostergodset ved Sankt Hans Kloster, det tidligere johanniterkloster i Odense, hvor Odense Slot kort tid efter (1721-23) blev indrettet;²⁹ 81 af de ny erhvervede gårde hørte oprindeligt hertil. Inte-

27 Porsmose 1987, s. 128-135.

28 Rockstroh 1925, s. 73.

29 Trap Danmark, 5. udg. bd. 12, s. 54.

ressant er det i den forbindelse at se oplistningen af de bygninger, der hørte til klosteret: residencen, fæhusene og kornladerne.³⁰ Den næststørste bidragsyder var Odense Hospital med 26 gårde og 169 tdr. htk. Som de næste i rækken var gods købt sammen med Rugård (tyve gårde og 114 tdr. htk.) samt Kristiansdal (Dalum Sogn, Odense Herred) med fjorten gårde og 94,6 tdr. htk. Bemærkelsesværdig er også de tretten gårde med 81 tdr. htk., som blev magelagt, dvs. byttet med gods fra gehejmeråd Gersdorfs gods på Bramstrup (Nr. Lyndelse Sogn, Åsum Herred). Dertil kommer en række andre mindre godsejere, som gårde enten er købt fra eller magelagt med. Koncentrationen omkring det gamle Skt. Hans kloster gods samt Kristiansdal er i tråd med intentionerne om, at man med omlægningen ville opbygge ryttergodset omkring større bedrifter, der var i stand til at huse og brødføde rytteriets heste.

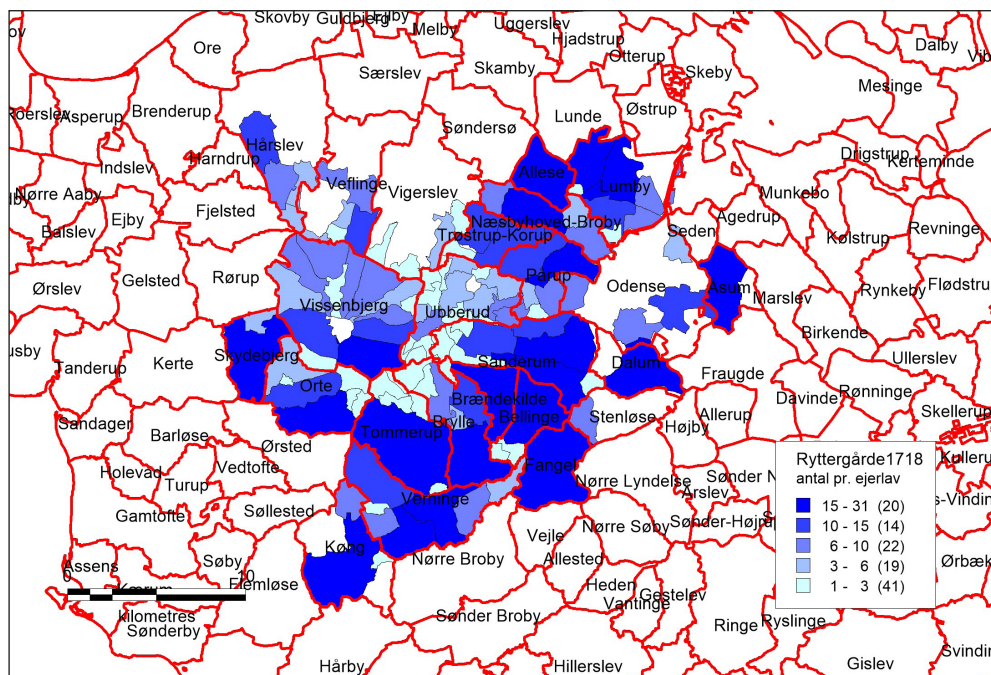
Det kan være lidt vanskeligt at forstå skellet til den næste kategori med gårde købt fra private godsejere. Den største bidragsyder her var førnævnte gehejmeråd Gersdorf til Bramstrup, med 34 gårde og knap 180 tdr. htk. Næststørst var oberstinde Kaphengsts 'frie gods' til Søeholm (Køng Sogn, Båge Herred). Karakteristisk for de fleste bidrag her var betegnelsen 'fri', dvs. gods som ikke var privilegeret, men heller ikke svarede almindelig skat. Denne status blev nu med købet ophævet, og det overgik til at være ryttergods på de vilkår, som rytterbønderne var underlagt.

Den sidste hovedkategori er 'relutionsgods', hvor den klart største bidragsyder er kaptajn Lassen med 60 gårde og 402,5 tdr. htk. Dernæst følger oberstinde Klepping i Odense med 20 gårde og 167 tdr. htk, og madam Spleth på Erholm med 10 gårde og 68,5 tdr. htk. De øvrige er kun mindre, men meget spredte besiddelser.

Tabel 6. Oversigt over ryttergodset 1718 og dets herkomst.

Status 1718	gårde	tdr. htk.
Gammelt ryttergods	279	1865
Offentligt eje eller forsk. private	205	1464
godsejere	105	575
relutionsgods	160	1045
IALT	749	4949

30 Fremgår af 1718-jordebogen – dette og alt beliggende i Skt. Hans sogn er ikke medtaget i 1719-jordebogen over gærder og grøfter, da der ikke var tale om bøndergods.

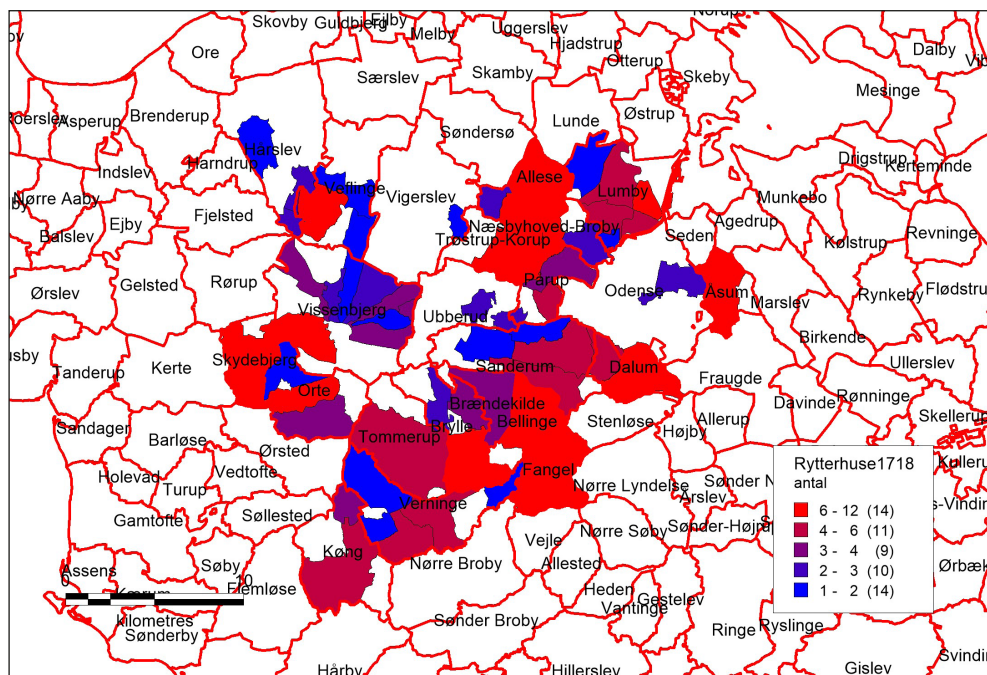
Figur 16. Koncentrationen af fynske ryttergårde efter frasalget i 1718, opgjort i antal gårde pr. ejerlav.

Samlet var det fynske ryttergods siden opstarten omkring 1680 blevet kraftigt reduceret. Målt i tønder hartkorn var der tale om en nedgang på 40 % og i gårdtal en reduktion på 42 %. Det er noget mere end den reduktion, som Poul Johannes Jørgensen anfører til at være på en fjerdedel på landsplan,³¹ men på den anden side også en naturlig konsekvens af, at antallet af regimentter på Fyn var blevet reduceret fra to til ét.³²

I figur 16 ses fordelingen af ryttergodset efter 1718 opgjort efter antal gårde. Godsets nye udstrækning er tydelig: i den umiddelbare nærhed af Odense mod nord, vest, syd og til dels mod øst. Der er syv ejerlav som har over 21 gårde; det er alle sognebyer, og der er tale om Hjallese (21), Næsbyhoved-Broby (21), Bel-

31 Jørgensen 1926.

32 Rockstroh 1925, s. 70.

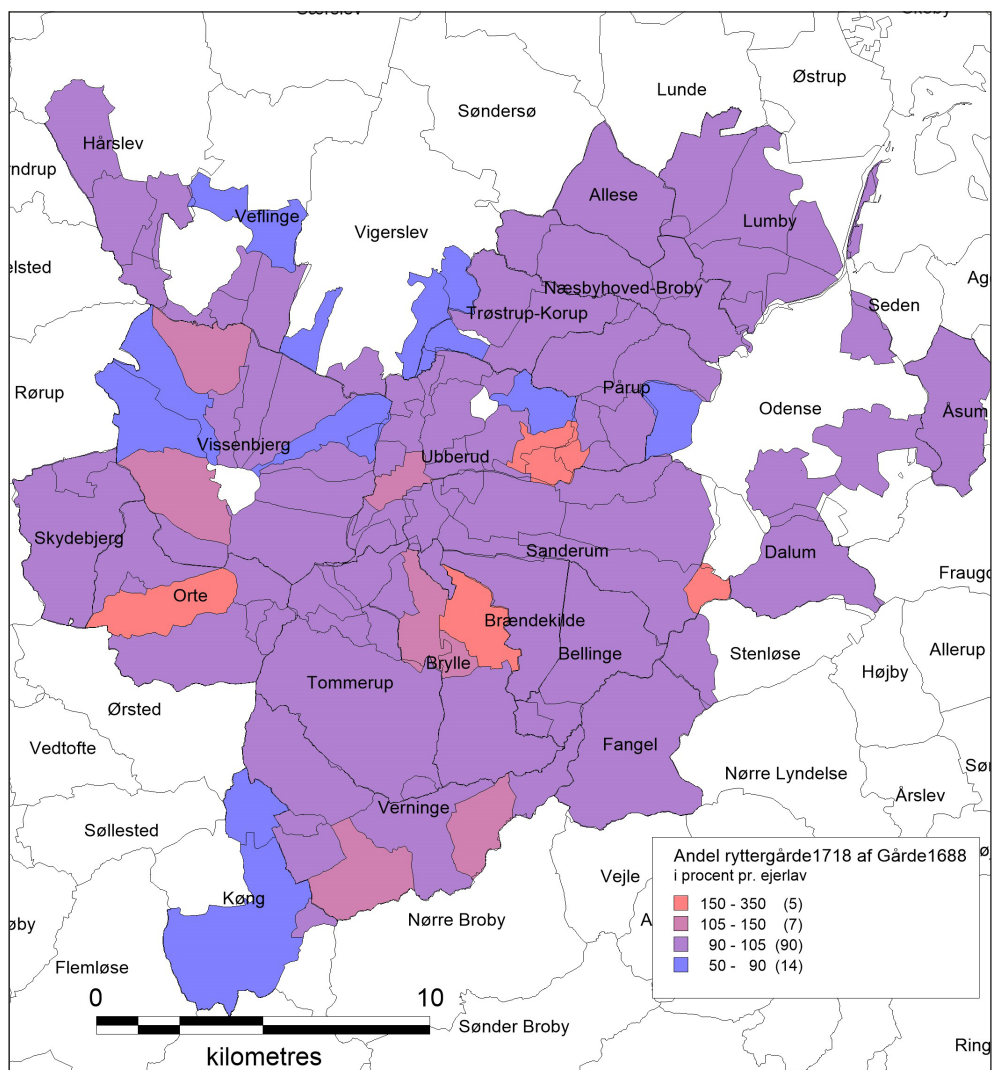

Figur 17. Husmandsbrug på den fynske ryttergods i 1718, opgjort i antal huse pr. ejerlav.

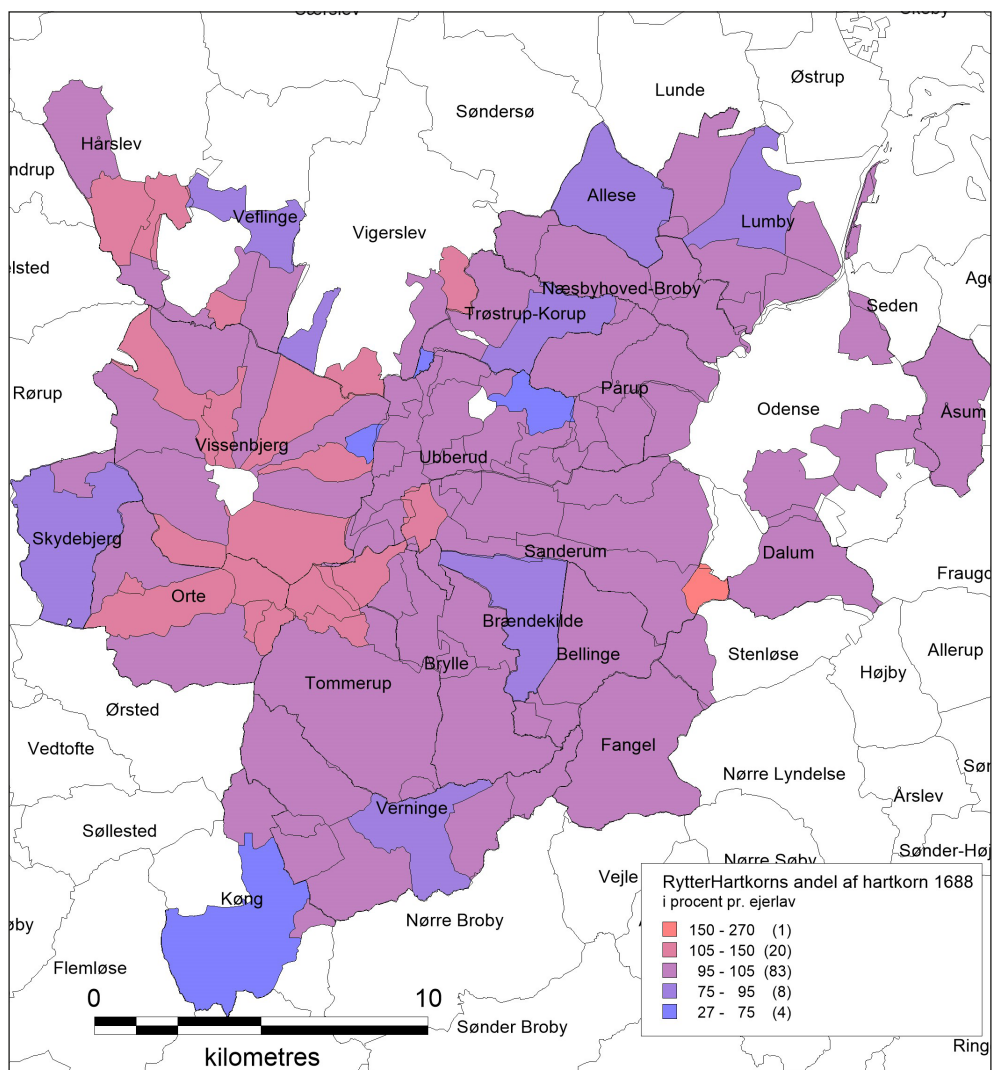
linge (21), Brylle (25), Tommerup (27), Allesø (28) og Fangel (31). Der er stort set tale om alle gårde i de bemeldte landsbyer målt i forhold til 1688-matriklen.

Når det gælder fæstehuse, var der kun et begrænset antal, men fordelingen var samlet den tilsvarende som ved gårdene, hvor forholdet i 1688 på hele Fyn var 7:3 mellem gårde og huse.³³ Der var tre ejerlav med mere end ti huse: Allesø (11), Stige i Lumby Sogn (12) og Skydebjerg (12) (figur 17). Bemærkelsesværdigt er det, at der ved den gamle hovedgård og lenshovedsæde Rugård var syv huse, men ingen gårde: husene skulle fungere som arbejdskraft for hovedgården. I alt var der 61 ejerlav eller ca. halvdelen af alle ejerlav under det fynske ryttergods med en eller flere gårde, som ikke havde huse. Ca. halvdelen var decideret enestegårdsejerlav. I disse ejerlav var der dog ifølge 1688-matriklen registreret enheder som huse (< 1 td. htk.); bemærkelsesværdig her er Skalbjer (Vissenbjerg Sogn, Odense Herred), som havde 18 ryttergårde, men ingen huse, og der var dog i 1688 14 huse.

³³ Pedersen 1928/1975, s. 350.

Figur 18. Ryttergårdenes andel af det samlede antal gårde i de enkelte ejerlav inden for det fynske ryttergodsområde i 1718, opgjort i procent på ejerlavs niveau i forhold til det samlede antal gårde i 1688. I ejerlav med andele på over 100 % er der tilkommet flere gårde. Tallene i parentes angiver antal ejerlav i hver klasse.

Figur 19. Ryttergodset 1718 (gårde og huse) – andel af samlet hartkorn (1688) i % pr. ejerlav

Kortene i figur 18 og 19 viser ryttergodsets andel (i 1718) af de samlede ejerlavsstørrelser (i 1688), udtrykt ved henholdsvis antallet af gårde og i hartkornstaksering. Kortene viser en udpræget godskoncentration i området vest for Odense. Statistisk kommer det til udtryk ved, at 83 af de 116 ejerlav (72 %) ligger i det

snævre interval omkring 100 % af hartkornet, mens 21 ejerlav (18 %) ligger et stykke over den oprindelige andel. Afvigelsen kan skyldes forskellige opgørelses-tidspunkter for antallet af bebyggelsesenheder. De tolv ejerlav som ligger pænt under de 95 % ligger overvejende i udkanten af det arronderede ryttergods.

Ryttergodset omfattede både gårde i landsbyer og enestegårde. I bilagstabel 5 ses en opgørelse over enestegårde, som lå alene i det geografiske ejerlav i 1718. Det viser en stor variation i størrelsen på de pågældende 32 enestegårde, lige fra otte gårde over 12 tdr. htk. med Gl. Grøftebjerg gård (Vissenbjerg Sogn, Odense Herred) som den største til seks gårde med under 5 tdt. htk. med Ul-skovgård (Orte Sogn, Båg Herred) som den mindste. Kun tolv af disse enestegårde var gammelt ryttergods, mens resten var tilkøbt i 1718.

Det nye ryttergods og kulturlandskabet

Ved opgørelsen over godset i 1718 skete en inddeling af ryttergodset i portioner på 8 tdr. htk. præcist, i form af hele eller som regel dele af gårde og huse – en meget omstændelig øvelse for de i alt 700 portioner, som ryttergodset blev ind-delt i på tværs af ejerlav og sogne. Hvad formålet var, står ikke klart, da behovet for at stille med en ryttersoldat jo var ophørt. Måske var det for ikke at udelukke muligheden herfor fremover.

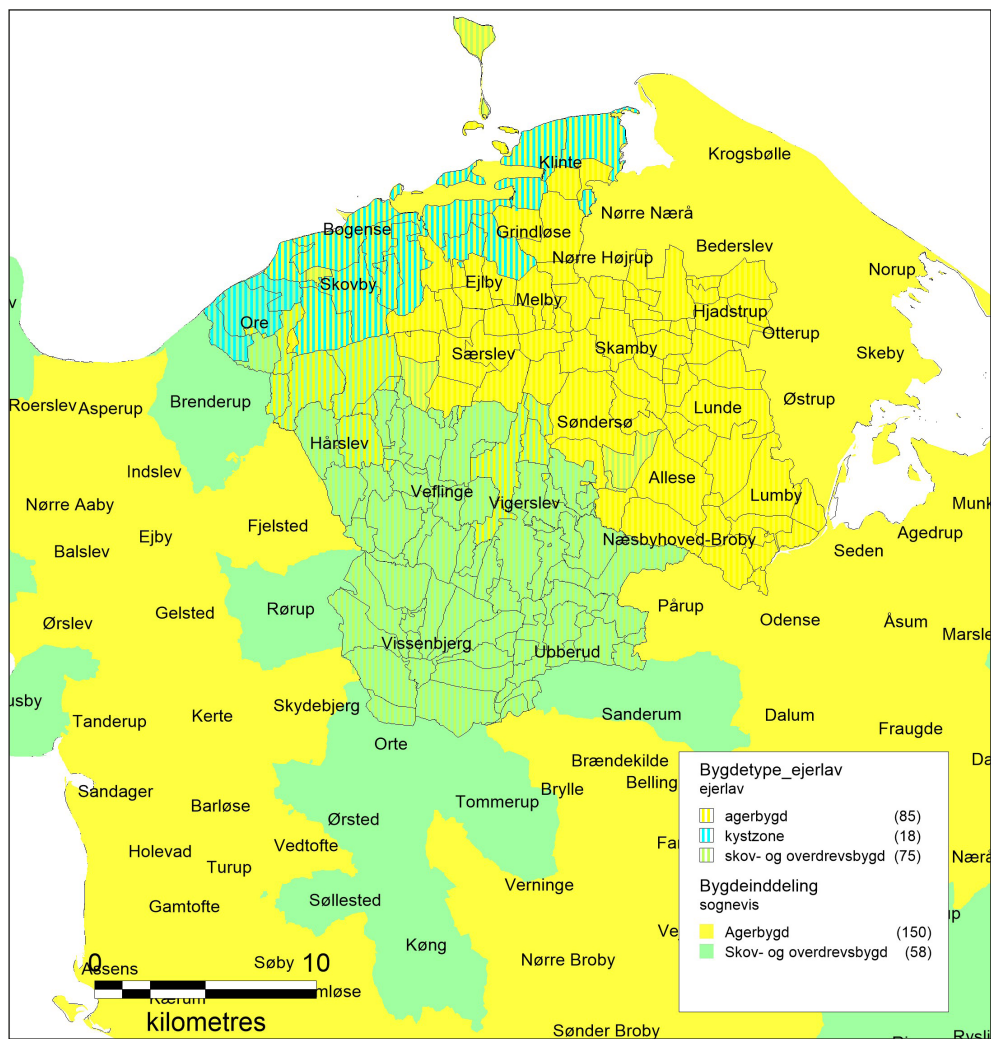
Derudover fandt en undersøgelse ('inkquisition') sted, hvor fæsterne skulle oplyse en række forhold af betydning for driften. Det gælder bygningsmassen (antal fag og brøstfældighed vurderet i penge), udsædsangivelser, husdyrholdet, arealer til græsning, høavl, skov og tørveskær. Dog omfattede inkquisitionen ikke alle de nye rytterbønder, idet de, som havde status af fribønder, ikke blev vurderet. Derfor er de følgende opgørelser ikke vurderet på alle de nye rytterbønder, men kun dem, der her kaldes 'inkvisitionsbønder'.

Det område, som ryttergodset koncentredes i, var ikke kulturlandskabeligt ensartet (figur 20). Gjort op i de sognebaserede bygdetyper, lå kernen af godset i skovbygden, mens det øvrige uden om lå i agerbygden. Faktisk er det sådan, at af de tre store skovbygd-sogne Vigerslev, Veflinge og Hårslev (Skovby Herred) er det kun de sydlige dele, som er blevet til ryttergods, mens de nordlige dele ikke er – og disse dele adskiller sig ved at være udpræget agerbygd-orienterede, hvis man på ejerlavsbasis anlægger de samme kriterier som på sogneniveau.³⁴

Udsæd, dyrkningssystemer og husdyrhold

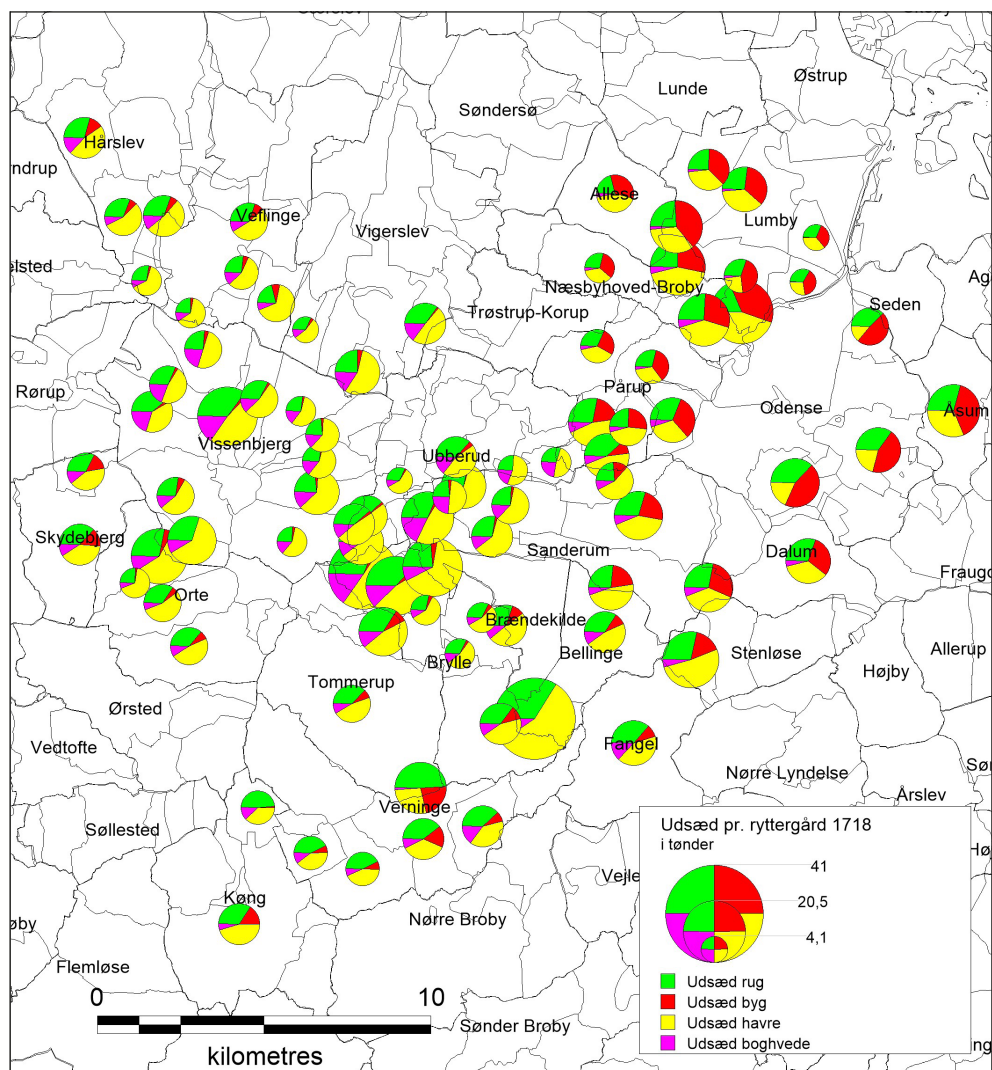
Det afspejler sig f.eks. i udsædsangivelserne, vist i figur 21. Her ses i den østlige del af ryttergodsområdet en bygandel på lige linje med rug og havre (selv

34 Undersøgelse lavet af forfatteren i forbindelse med forskningscentret Foranderlige Landskaber, men aldrig publiceret.

Figur 20. Bygdetyper klassificeret på ejerlavsniveau i ryttergodsområdet og på sogne-niveau uden for området (jf. figur 6).

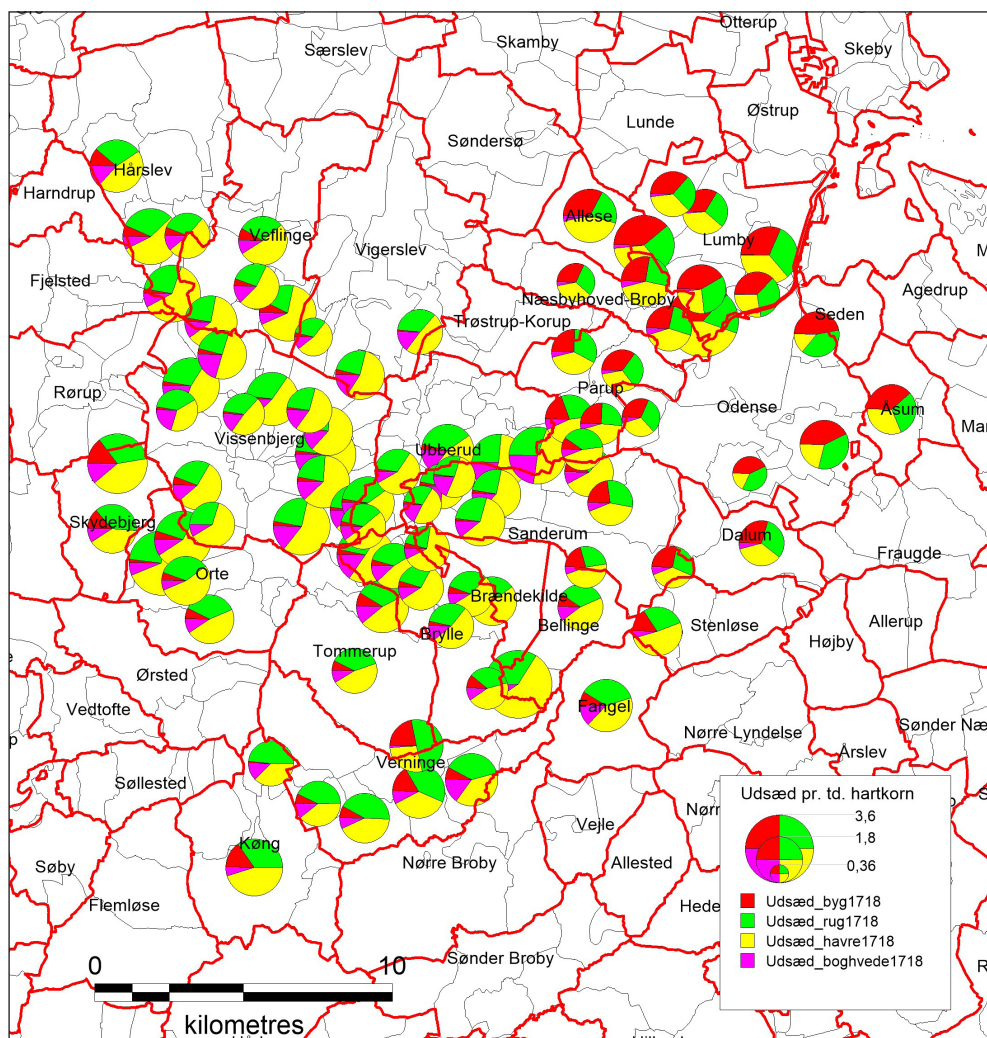
om havre kun burde tælle halvdelen, da næringsværdien kun er den halve), en tendens, der er så udtalt, at den faktisk går som en ret nord-syd-gående linje ned gennem flere sogne. Omvendt var boghvede kun udbredt som udsæd i den deciderede skovbygd, ligesom havreandelen også er pænt stor her. Overordnet

Figur 21. Udsæd fordelt på kornarter pr. ryttergård i 1718, opgjort som gennemsnit pr. ejerlav.

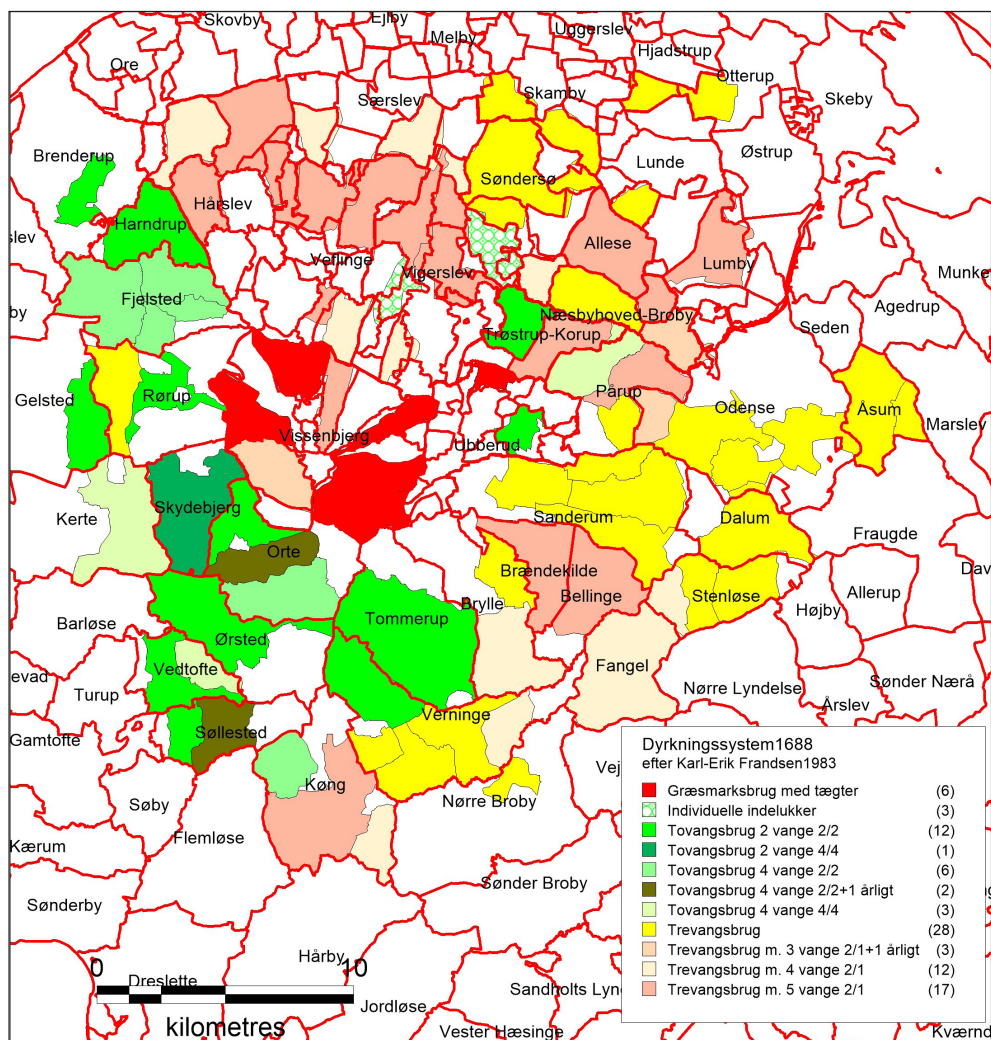
stemmer mønstrene hermed, hvad Peder Dam har afdækket nationalt på baggrund af udsædsangivelser til 1662-matriklen.³⁵

³⁵ Dam 2010, s. 165-179.

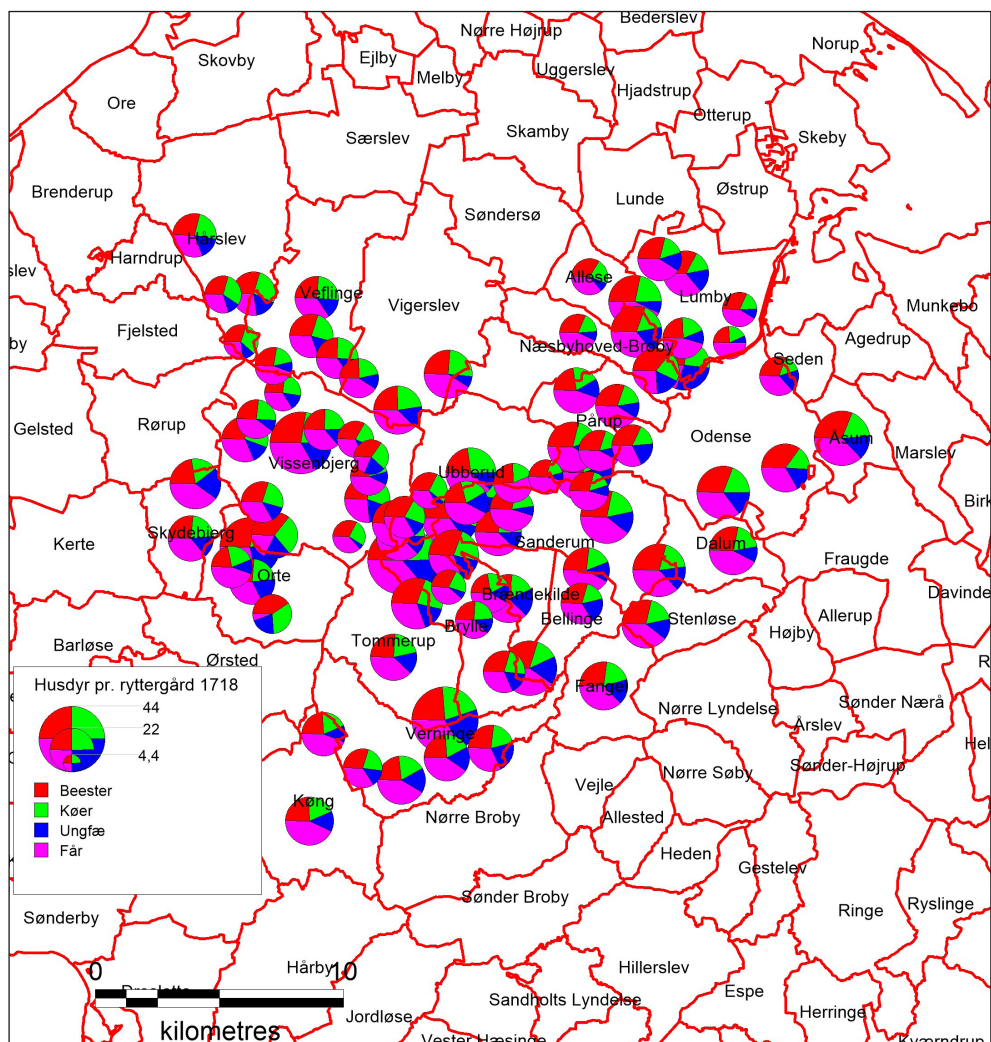
Figur 22. Ryttergårdenes udsæd fordelt på kornarter i 1718, opgjort pr. td. hartkorn pr. ejerlav.

Opgør man udsæden pr. gård som gennemsnit pr. ejerlav, kommer forskellen på gårdenes størrelser frem målt som den samlede udsædsmængde af korn, især hvor enestegårde optræder alene i ejerlavene, mens landsbyernes opgørelser er udjævnet på gårdniveau. Opgør man i stedet udsæden pr. td. hartkorn,

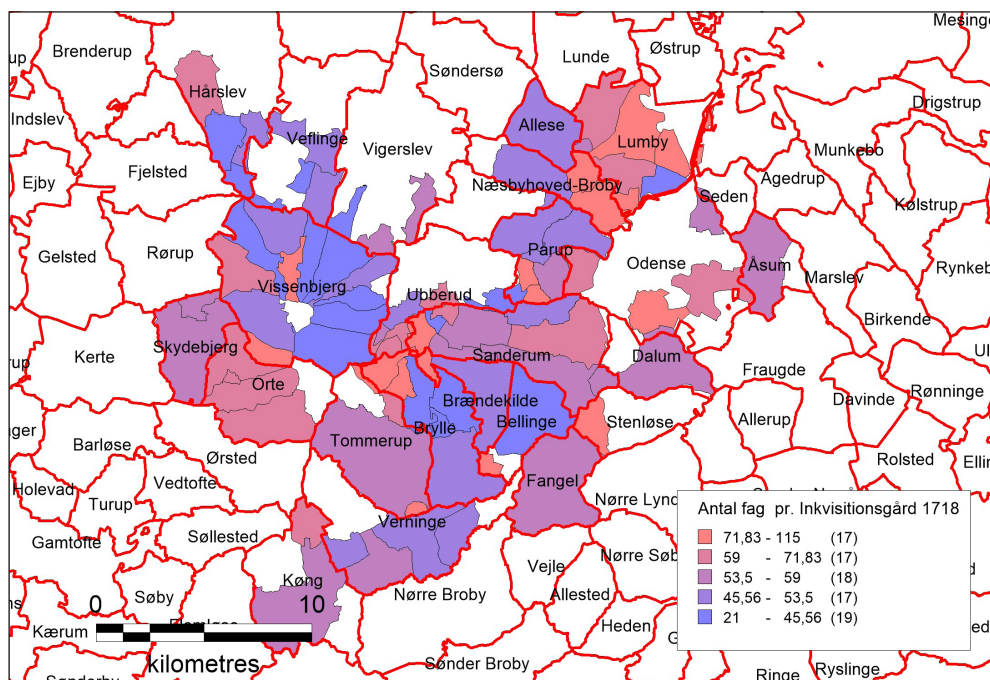
Figur 23. Dyrkningssystemer anvendt i ejerlavene på det fynske ryttergods, jf. Karl-Erik Frandsen 1983.

udjævnes forskellene næsten, som det fremgår af kortet i figur 22 ved, at de enkelte ejerlags cirkler er af omtrent samme størrelse. Men internt fremtræder forskellene i sammensætningen af udsæd fortsat.

Figur 24. Husdyrhold på det fynske ryttergods i 1718, opgjort som antallet af dyr pr. ryttergård pr. ejerlav.

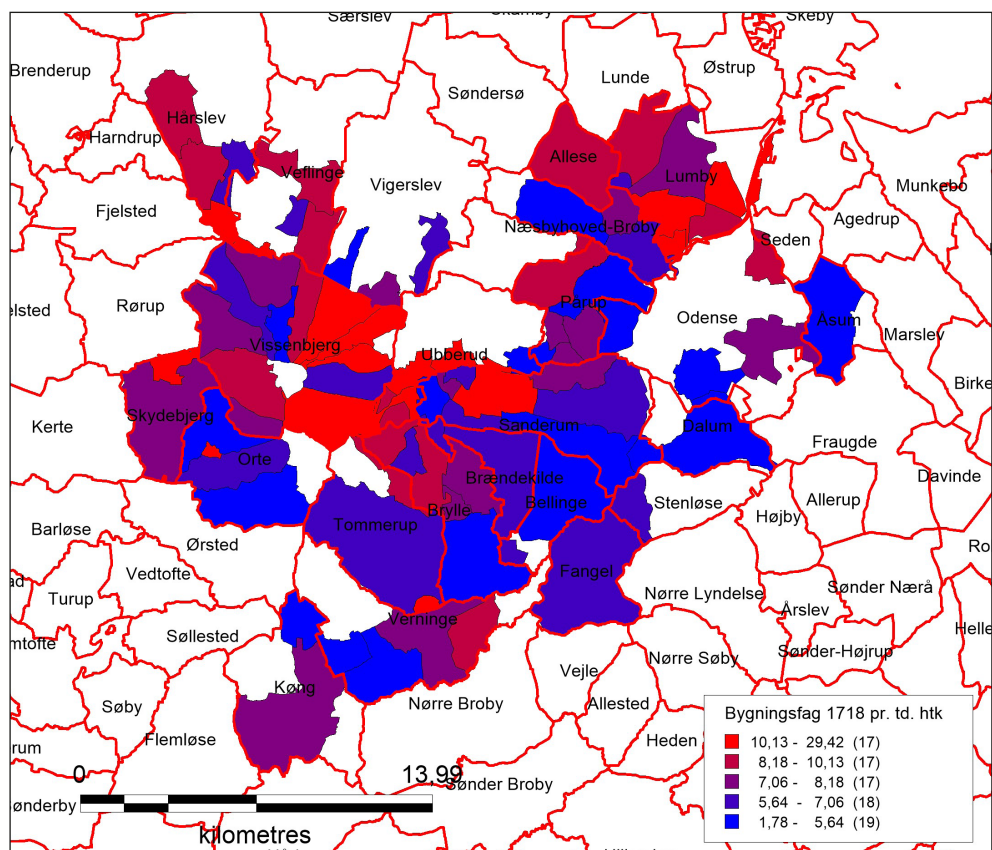
Relationen til landsbyernes dyrkningssystemer (figur 23) er åbenlys. Hvor der fandtes høje bygandele var der også tale om trevangsbrug i en eller anden form, hvilket var tilfældet i sognene umiddelbart øst og vest for Odense samt nord for (op mod den deciderede agerbygd). I sognene i skovbygden samt vest herfor var

Figur 25. Antallet af fag på de fynske ryttergårde i 1718, opgjort ejerlausvis pr. gård.

der i landsbyerne tovangsbrug (med rug og havre samt evt. boghvede), som går over i det af Karl-Erik Frandsen betegnede 'Lillebæltsystem' med tovangsbrug. Men der er også store blanke områder på kortet i figur 23, fordi der her var tale om enestegårde uden noget fællesskabsbaseret dyrkningssystem, eller der er tale om kategorien græsmarksbrug med tægter (i Vissenbjerg Sogn), eller der er tale om nogle små landsbyer kategoriseret som individuelle indelukker.

Husdyrholdet viser overraskende stor ensartethed i sammensætningen (figur 24). Variationerne går mere på det samlede antal, der svinger med størrelsen på gården. Der er stort set lige mange heste (beester), køer og får pr. gård, mens der er færre stykker ungkvæg. Det ville være forventeligt, at der var flere får i skovbygden med dens formodet større græsningsarealer, men det lader ikke til at være tilfældet – ligesom det heller ikke var ifølge 1696-jordebogen på det gamle ryttergods.

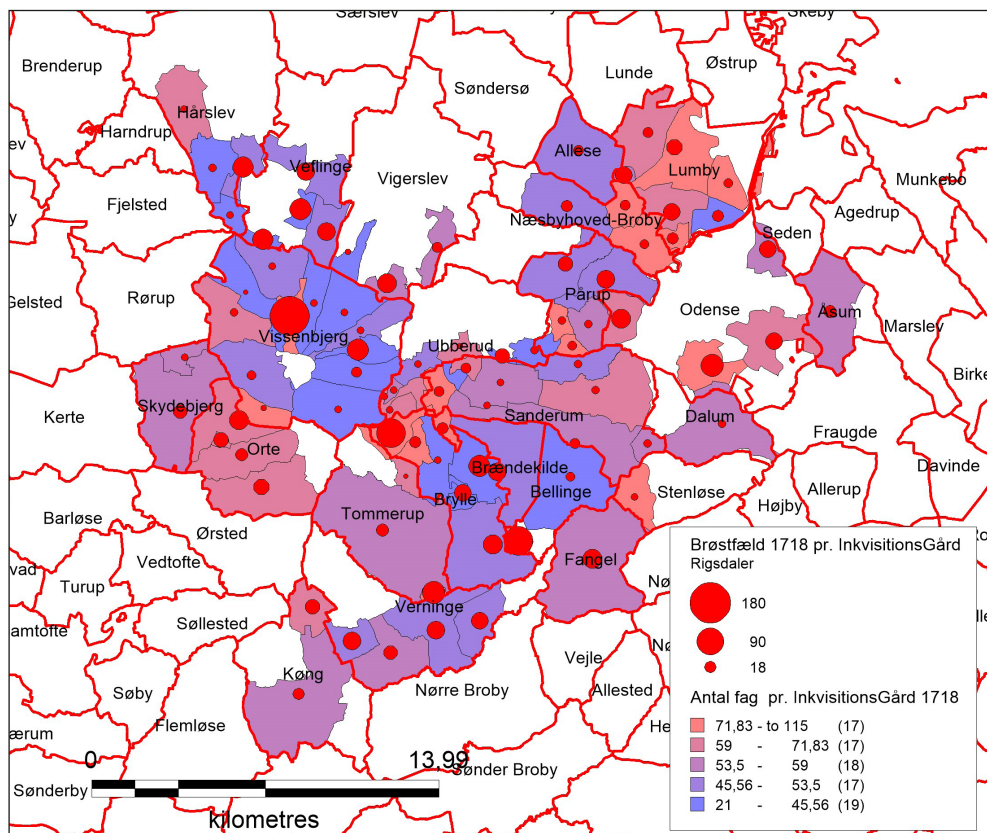

Figur 26. Antallet af fag på de fynske ryttergårde i 1718, opgjort ejerlausvis pr. td. hartkorn.

Bygningsmassen

Når det gælder bygningsmassen, var der i 1718 i gennemsnit 46,5 fag pr. gård – eller 6,31 fag pr. td. htk. på de vurderede gårde ved inkvisitionen. Målt pr. gård (figur 25) er det et noget større fagantal end på det vordingborgske rytterdistrikt, hvor Holger Munk for året 1719 kunne registrere 32,2 fag.³⁶ Munks tilsvarende opgørelse fra Vemmetofte i 1717 fandt her et gennemsnitligt fagantal på 36,3 fag pr. gård. Desværre beregnede han ikke antallet af fag i forhold til hartkornet, således at man havde opnået mere sammenlignelige tal, men

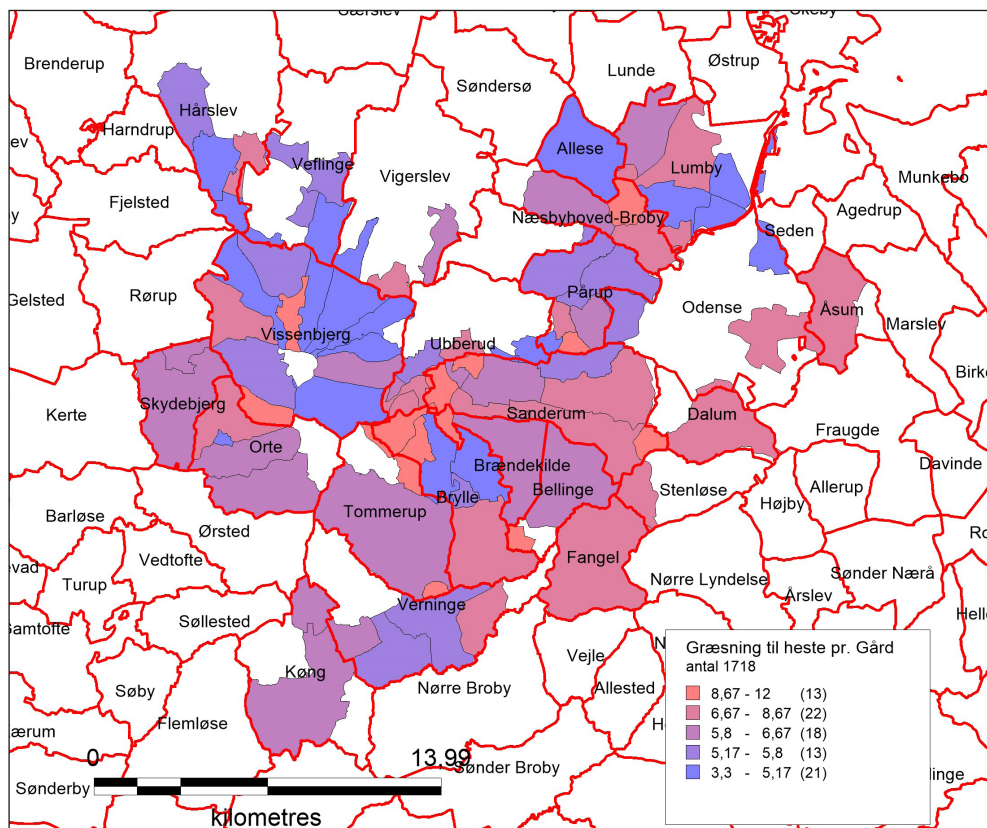
³⁶ Munk 1955, s. 75.

Figur 27. Brøstfæld på ryttergodset, målt i rigsdaler pr. gård sammenstillet med antal fag pr. gård i hvert ejerlav.

der er ingen tvivl om, at ryttergodsets fynske gårde var relativt store. Vi har desværre ikke mulighed for at få belyst, hvor mange bygningslænger fagene var fordelt på. Når det gælder fordelingen af gårdstørrelser målt i længer pr. td. hartkorn (figur 26), er der ikke noget entydigt mønster, idet de store gårde findes i begge bygdetyper, i hvert fald når man måler på ejerlavsniveau.

Tilsvarende når det gælder brøstfæld pr. gård (figur 27). Bygningsforfaldet kan opgøres efter, hvor meget det kostede at istandsætte bygningerne målt i rigsdaler. Det var derfor ret individuelt, afhængigt af driften på den enkelte gård og knap så meget kulturlandskabet. Det højeste beløb brøstfæld pr. ryttergård (180 rigsdaler) var på Gl. Grøftebjerggård i Vissenbjerg Sogn, en gård,

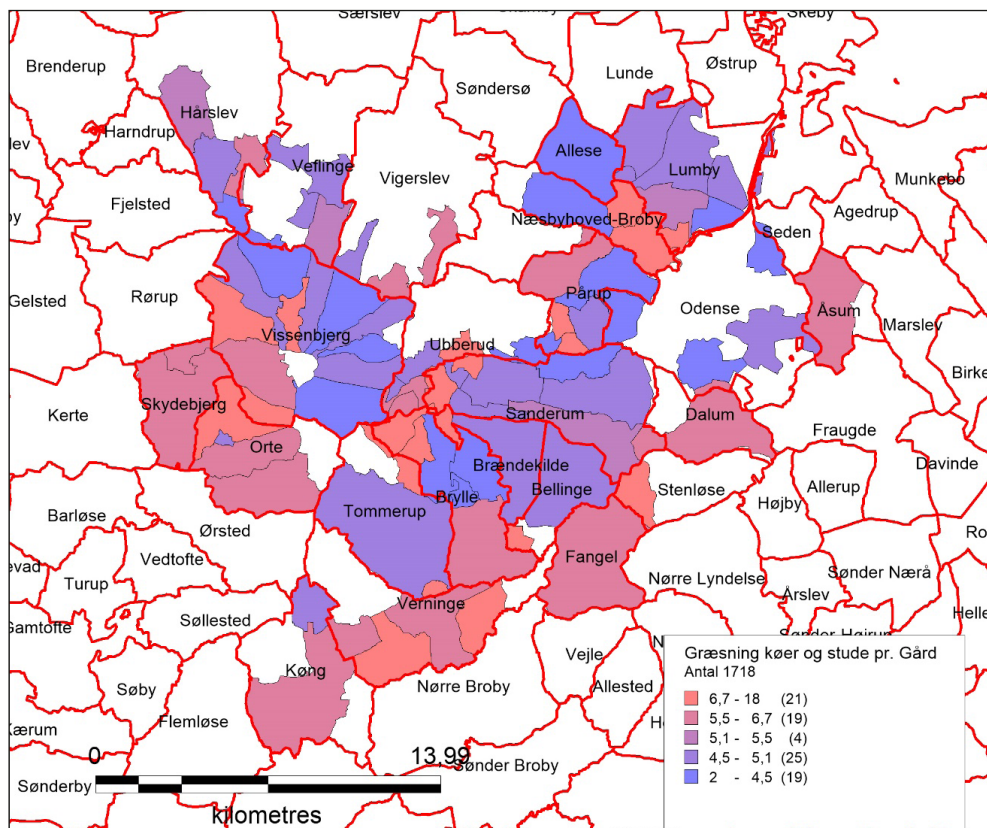
Figur 28. Græsning til antal heste pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlausvis.

som var den største enestegård i det fynske ryttergods, og som tidligere var ejet af enken efter oberst Klepping, Abel Cathrine født Lassen (datter af amtmand Jens Lassen),³⁷ der besad meget andet gods.

Græsningsressourcer

Et andet forhold, som inkvisitionen undersøgte i 1718, var hvor mange ressourcer gårdene besad i form af græsning og høavl – begge forhold, der var livsnødvendige for rytteriets heste. I gennemsnit havde ryttergårdene græsning til lige over 6 heste pr. gård (6,03) og omregnet til pr. td. htk. 0,9 hest (figur 28).

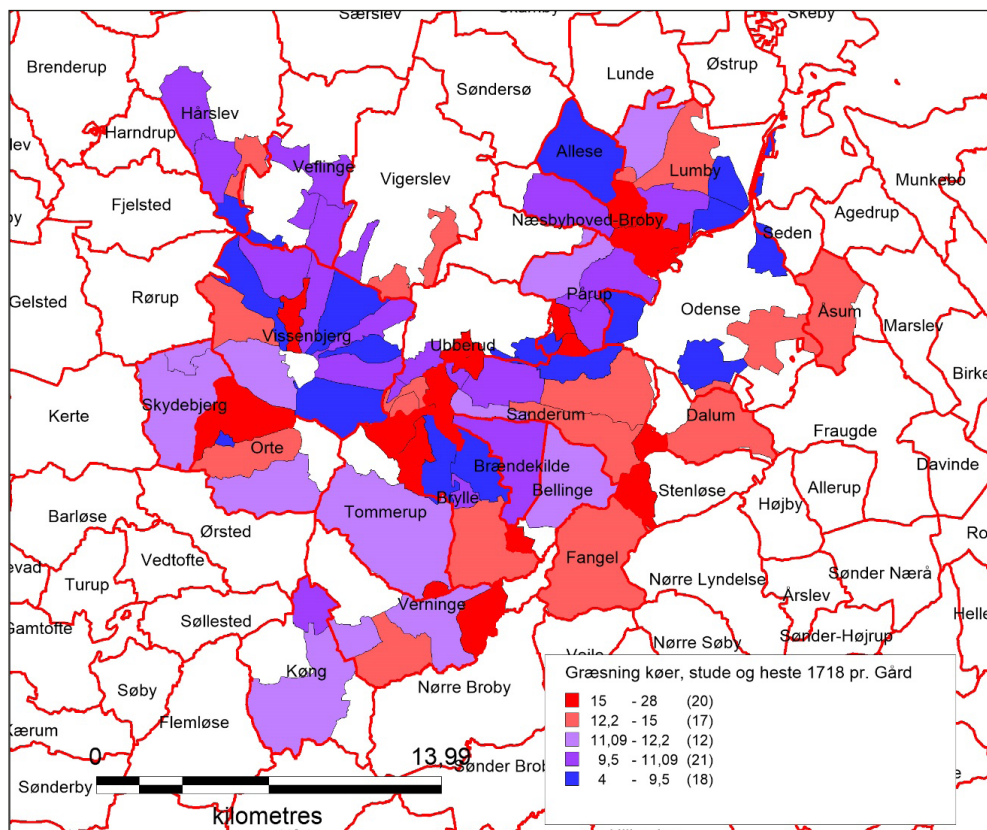
³⁷ Trap; *Danmark*, 5. udg., bd. 12, s. 232.

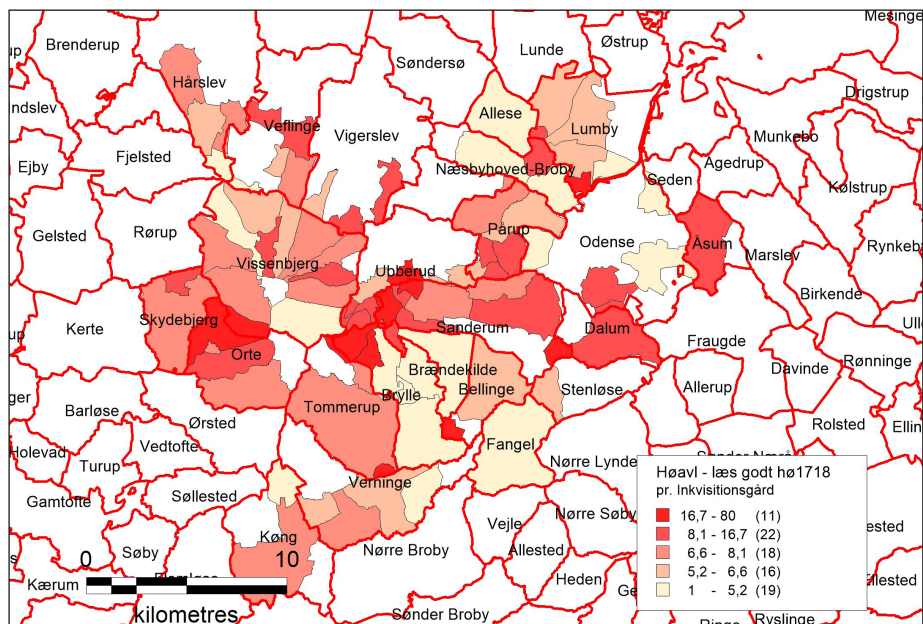
Figur 29. Græsning til antal køer og stude pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlausvis.

Tilsvarende blev det også noteret, hvor mange køer og stude hver gård havde græsning til, og i gennemsnit var der tale om 5,2 stykker kvæg pr. gård – eller 0,74 omregnet pr. td. htk (figur 29 og 30). Umiddelbart ville det være at forvente, at der var størst græsningspotentiale i skovbygden, men det lader ikke til at være tilfældet. Faktisk er det største græsningspotentiale at finde i agerbygd-sognene lige vest og nord samt syd for Odense.

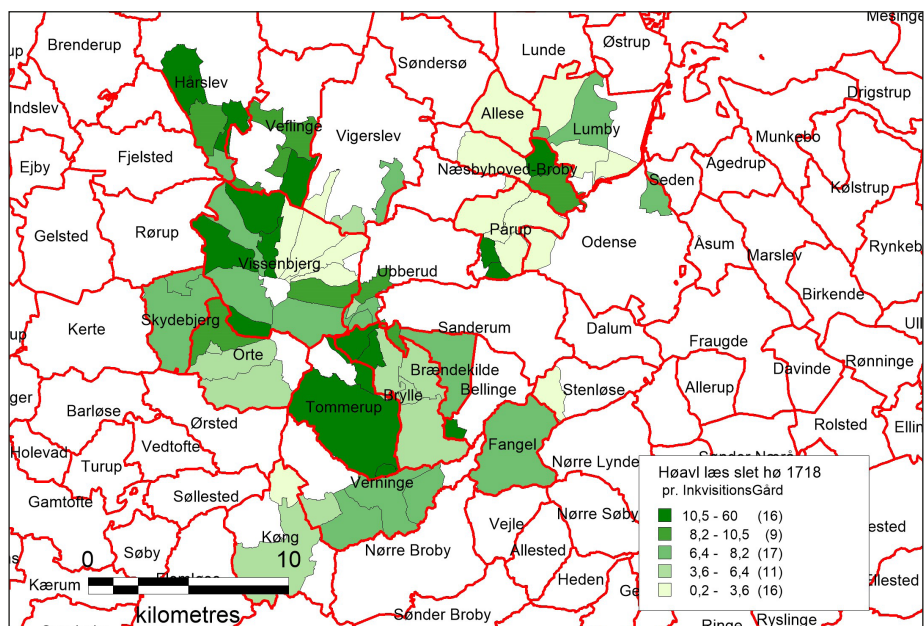
Til gengæld stod ryttergårdene i skovbygden lidt bedre, når det gjaldt høavl, i hvert fald vurderet som mængden af godt hø (figur 31), og når man sammenlægger mængden af godt og slet hø (figur 32 og 33).

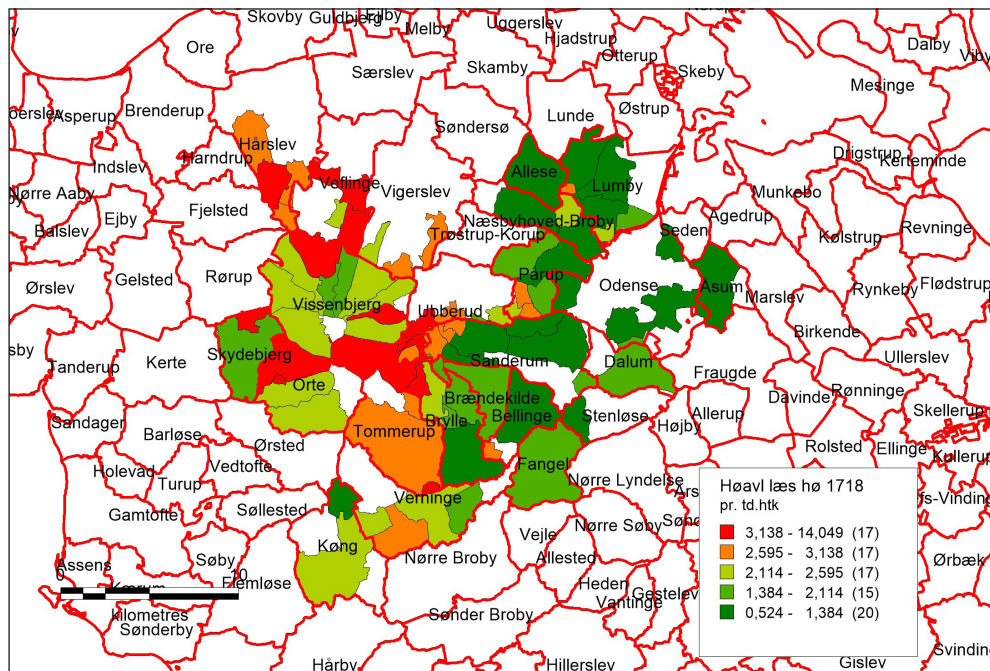
Figur 30. Græsning til antal heste, køer og stude samlet pr. inkvisitionsgård 1718, opgjort ejerlavsvís.

Figur 31. Læs godt hø i 1718 pr. inkvisitionsgård, ejerlausvis.

Figur 32. Læs dårligt hø i 1718 pr. inkvisitionsgård, ejerlausvis.

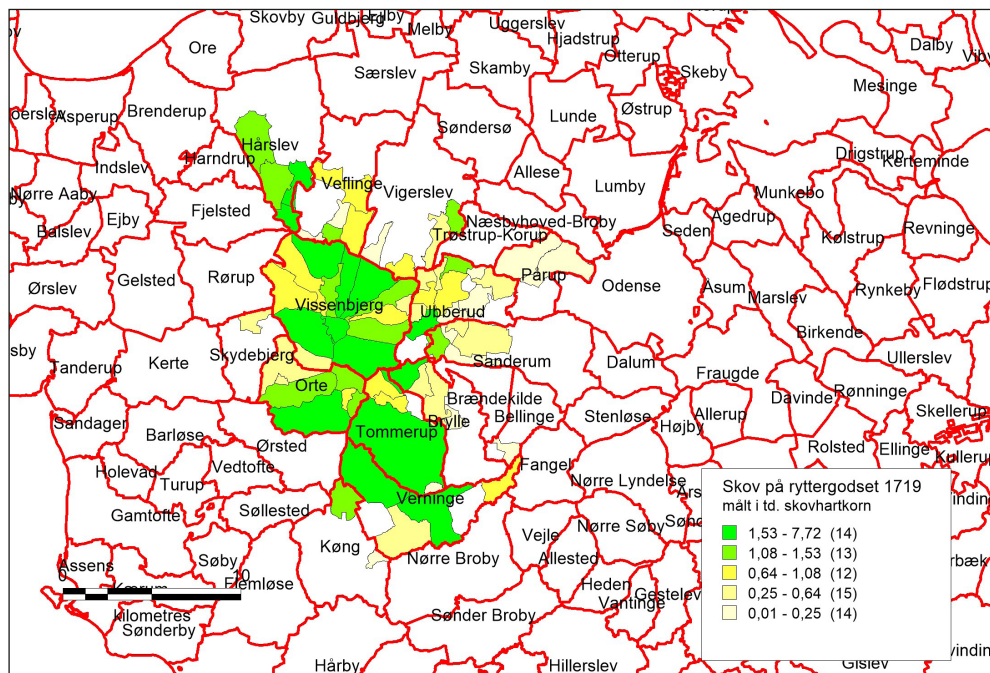

Figur 33. Læs hø samlet i 1718 pr. td. htk. ejerlavsvis.

En opgørelse over skovhartkorn på ryttergodset i 1719 viser udpræget, at det fandtes i den vestlige del af distriktet – i overensstemmelse hvad der tidligere er vist (figur 34).

Kvalitative vurderinger

Udover de kvantitative opgørelser over hver ryttergårds dyrkningsmæssige potentiale, var der også mere kvalitative vurderinger på ejerlavsniveau i jordebogen 1718. Det er tydeligt, at her vægtes særlige ressourcer, som rækker ud over kornavlén, højt. Det gælder skov (vurderet som både over- og underskov), gærdselsskov, tørveskær og høavl. F.eks. hedder det om Pårup landsby (Pårup Sogn, Odense Herred): *‘Denne Bye er ickun middelmaadig Goeds, Grunden nogenlunde bequem til alle Slags, har hverken Tørveskiær eller Gierdselskov.’* Pårup hørte til i agerbygden og havde trevangsbrug med fem vange. Eller i Brylle (Brylle Sogn, Odense Herred): *‘Til denne Bye er ingen anden Herlighed end som good Sædeland og fornemmerlig good Rugeign, men fattes Gierdsel og Tørveskiær.’* Byen havde trevangsbrug med fire vange, men med en noget mindre andel af byg end af rug i udsæden i 1718, som også udsagnet refererer til. Sognebyen Tommerup

Figur 34. Skovhartkorn på ryttergodset 1718, tdr. hartkorn ejerlausvis.

(Odense Herred) hører til i skovbygden og fik følgende skudsmål i 1718: *‘Denne Bye er mesten alt godt gods, som haver tillæg af ung Overskov og goed Underskov samt goed Græsning og Høebund?? Dog ickun maadelig KornEgn og ringe Tørveskiær.’* Denne store landsby havde tovangsbrug og minimal byg-udsæd. Tre enestegårde i Sanderum Sogn (Odense Herred) – Bøllemose, Store Hesbjerg og Grynberg – vurderes på følgende vis: *‘Til disse Steder er maadell[ig]. Ung Overskov, god Underskov og Græsning, deres Udsæd bestaar af Rug og Havre og til de to første stæder [Bøllemose og Grynbiærg] god Tørveskiær, men Store Hesbjerg intet.’* Det var med andre ord en positiv vurdering. Heller ikke landsbyen Fangel (Fangel Sogn, Odense Herred) er så ringe: *‘Herligheden til denne Bye bestaar af en deel indelucker hvorudi er god Græsning og Gierdsel Skov, haver lidt Tørveskiær og er ellerts en god Rug-eign.’* Her var der i 1683 trevangsbrug med fire vange, hvor Karl-Erik Frandsen formoder, at den sidste vang, Heemarken, var sent indtaget.³⁸ Derudover var der i 1718 en del individuelle indelukker.

38 Frandsen 1983, s. 145.

Vurderingerne indeholder også kritiske røster; således for Bellinge (By og Sogn, Odense Herred): *‘Denne Bye er det sletteste Gods, som er hele Districtet og om end skjønt der er Jordsmon nok til Gaardene saa er den største del deraf over en halv miil fraliggende imod Brendekild og Rafnebjerg Byer, og disse Byers Jorder imod Bellinges beliggende. Som alle var at hielpe til Forbedring om der med skeede Magelaug saaledes at hver Bye kunde faae deres Jorder nærmere ved haanden til Dyrckning, hvilket noksom kand lade sig gjøre uden Matriculen ringe? Afgang eller Forandringer. Ellers er det kun en bar Eign bestaaende af Rug og Hafre land som er [...]’*³⁹ *giersel eller Tørveskier.’* Rent dyrkningsmæssigt var baggrunden her den, at de to sognebyer Bellinge og Brændekilde ganske usædvanligt indgik i et integreret dyrkningsfællesskab omkring et trevangsbrug med fem vange.⁴⁰ Bemærkningen her lægger op til en udskiftning eller i hvert fald en opsplitning af det integrerede sognefællesskab.

En særlig karakteristik i jordebogen 1718 rækker ud over det rent landskabelige og inddrager tillige menneskene, som jo selvfølgelig også er en del af kulturlandskabet. Således hedder det om Allesø (By og Sogn, Lunde Herred): *‘Denne Bye er en god Korn Eign af alle slags Udsæd, men Beboerne hid indtil meeget til Druckenskab veret hengiven, haver lidt Giersel og Tørveskiær.’* Udtrykket ‘hidindtil’ lader håb forude. Tilsvarende problemer var der i Bred (Vissebjerg Sogn, Odense Herred), trods en god sammensætning af ressourcer. I landsbyen Magtenbølle i selvsamme sogn var der andre problemer: *‘Denne Bye er maadelig Goeds. Men Beboerne nogen halstarrige og trættekiære Folk, som lever i uenighed iblant dem selv indbyrdes, og derover ere de meesten alle i slet Tilstand gewaarden. Har ellers fornøden Tillæg af Beskaffenhed som nestforrige [Laaning Gaarde].’*

Rytterdistriktets vurderingsmænd er også kritiske over for staten, eller også gengiver de i hvert fald bøndernes kritik. For de to landsbyer i Skt. Knuds Landsogn, Hunderup og Bolbro, lyder det (gengivet for Bolbro): *‘Denne Bye er ickun slet af den foregivende Omfang Bønderne denne beklager ved udi deres ansatte Hartkorn for højt skyldende, er ellers en god Korneign mangler baade Gierselskov og Tørveskiær.’* En lidt tilsvarende kritik, men denne gang rettet mod hoveriet til ladegården Rugård, haves fra landsbyen Sasserod (Veflinge Sogn, Skovby Herred) hedder det: *‘godt gods og noget spredt ung vekst af træer og Underskov samt maadelig Tørveskiær – tillægget temmelig got, men Beboerne ickun udi slet Stand, formedelst deris store Hovning til Ruggaard, men kan nu med Tiden blive bedre. Ellers kun en maadelig Korn Eign som er til Gierdselsskov til Fornødenhed, men ingen Tørveskiær.’*

39 Tegn anvendt i kilden er ikke til at tolke.

40 Frandsen 1983, s. 146.

For Skydebjerg Sogn (Båg Herred) er der håb for fremtiden. Om sognebyen hedder det således: *‘maadelig got Gods, som med Tiiden kan blive bedre. Haver noget lidet Underskov og Græsning og grunden nogenlunde bequem til alle Slags Korn sæd. Haver ringe Tørveskiær.’*

Rytterskoler

Kong Frederik 4. tog omkring 1720 initiativ til, at der blev oprettet skoler på ryttergodset for bondestandens børn. Skolerne blev opført i perioden 1721-27, i alt 240 skoler fordelt på de tolv rytterdistrikter.⁴¹ Rytterdistrikterne skulle selv tilvejebringe finansiering af skolerne, hvorfor der ikke nødvendigvis kom det samme antal på hvert distrikt, målt i forhold til dets størrelse.⁴² Bygningerne var ganske solide for tiden, idet de var opført i grundmur og oprindeligt med tagsten, som dog mange steder med tiden blev udskiftet med stråtag. Størrelsen var 9 fag med en skolestue på ca. 35 m². Derudover var der en lille lejlighed til skolelæreren samt en stald, hvor læreren som norm kunne have to køer og seks får.⁴³ På Fyn fik arkitekt Johan Cornelius Krieger i 1722 til opgave at tegne de i alt 20 skolebygninger (figur 35).⁴⁴ Derudover blev der over hver skoles indgangsdør opsat en sandstenstavle med kongens spejlmonogram og en latinsk tekst og et vers på dansk. I det fynske rytterdistrikt er størsteparten af de tyve skolebygninger bevaret i dag med større eller mindre ombygninger. Som det fremgår af kortet, lå skolerne spredt rundt i det fynske ryttergods, og især sognene med et højt antal ryttergårde blev tilgodeset. Uden for det centrale område havde også Hindevad (Hårslev Sogn, Skovby Herred) fået en skole i området længst mod nordvest. I dag er skolebygningerne det mest synlige udtryk for ryttergodserne, som ellers forsvinder i det almindelige bøndergods (figur 36 og 37). Derudover har rytterskolerne også skolehistorisk sat sig et aftryk som det første udbredte forsøg på at lave en almueskole, både bygningsmæssigt og organisatorisk.⁴⁵

Ryttergodsets salg 1764

Ryttergodserne fik en brat ende, idet de som led i statens overordnede økonomiske politik i 1760'erne blev nedlagt og solgt. Riget fattedes penge og umiddelbart var den militære trussel aftaget, så derfor blev landets samlede ryttergods sat til salg. På Fyn skete det ved en auktion i 1764,⁴⁶ og stort set det hele

41 Skovgaard-Petersen 2012; Appel & Fink-Jensen 2013, s. 174-183.

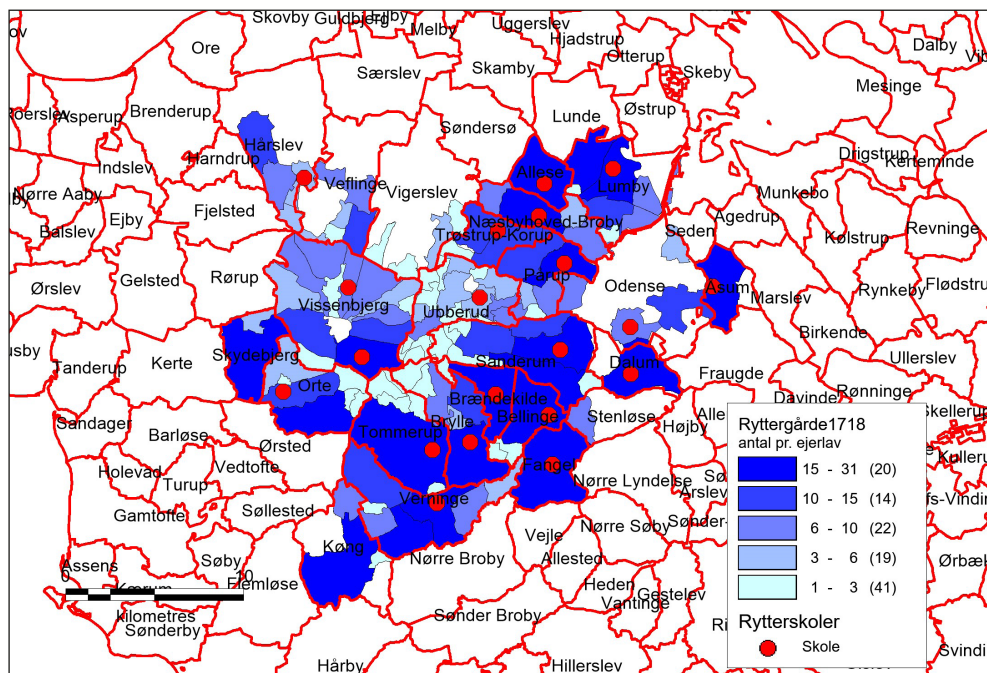
42 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 176-177.

43 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 178.

44 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 177; Warring 2021, s. 64 f.

45 Appel & Fink-Jensen 2013, s. 183.

46 Porsmose 1987, s. 191 og 257.

Figur 35. Fordelingen af rytterskoler fra 1720'erne i det fynske ryttergodsdistrikt, sammenholdt med antallet af ryttergårde i de enkelte ejerlav i 1718.

blev købt af bønderne til selveje – enten af dem, der hidtil havde siddet på gården selv som rytterbønder, eller af andre bønder. Det kan således betragtes som det første led i fremmet af selveje i bondelandbruget, der her var foranlediget af statens salg. Senere skete overgangen til selveje på initiativ af gods-ejerne, når de af privat- eller godsøkonomiske grunde ønskede at sælge bøndergodset. En undtagelse var de to mindre hovedgårde Åløkkegård og Marienlund, der blev oprettet efter salg på auktion, og hvor jorden oprindeligt havde hørt til hhv. Skt. Hans og Skt. Knuds klostres gods, og som blev anvendt af rytterdistriktet til hestene i anden fase. De lå begge bynært i landsognet til Skt. Hans (købstads-)sogn.⁴⁷ Det fynske eksempel blev dog ikke helt fulgt på alle rigets øvrige rytterdistrikter, hvor f.eks. en del af det vordingborgske rytterdistrikt blev købt af nye godsejere med henblik på at oprette nye godser.

47 Trap (1956) 5. udg., bd. 12, s. 112-14.

Figur 36. Brylle Rytterskole. Foto: Per Grau Møller 2020.

Figur 37. Sandstenstavlen på Brylle rytterskole. Foto: Per Grau Møller 2020.

De skal i øvrigt nævnes, at 36 bønder i Vissenbjerg Sogn i forbindelse med købet af deres gårde gjorde hævde på deres gamle selvejerrettigheder, for derved at undgå at betale den fulde takst pr. td. htk., og i stedet kun en fjerdedel heraf. Dette skete med henvisning til en retssag, som de eller deres forgængere havde ført og vundet i årene 1745-47. Selvejerretten blev også anerkendt i 1760'erne, men ikke uden sværds slag.⁴⁸

Konklusion

Undersøgelsen viser, at der skete et skift i ryttergodsets sammensætning i 1718. Fra at have været udpræget strøgods ud over det meste af Fyn – undtagen Sydvestfyn og et par andre egne, hvor den privatadelige godsbesiddelse var stærk – blev ryttergodset nu stærkt koncentreret i området vest og til dels øst for Odense. Dette skete i takt med en 40 % reduktion af godset som følge af, at det ene fynske regiment nedlagdes. Omkring Odense havde rytter- eller krongodset i forvejen været godt repræsenteret, bl.a. i kraft af det tidligere klostergods rundt om Odense, men nu skete en stor arrondering i dette område, hvor kronen i mange ejerlav og sogne blev enejer. Det var samtidig også grundlaget for, at det nogle år efter kunne lade sig gøre at oprette rytterskoler til gavn for rytterbøndernes børn og dermed et første forsøg på at løfte befolkningens oplysnings- og uddannelsesniveau.

I den første fase (1670-1718) var det vigtigt for kronen at tilknytte boliger til rytterne. Over halvdelen af ryttergårdene havde ryttere boende, hvoraf omkring en femtedel boede i eget hus, mens resten var integreret i gårdens længer. 6 fag var normen for en rytterbolig, hvilket ses både på de aktuelle boliger samt på standarden for tillæg af fag til de enkelte gårde, hvor sådanne vurderedes at mangle. Kun en sjettedel af ejerlavene med rytterbønder havde ikke nogen rytter boende, og generelt var rytterhusene geografisk jævnt fordelt over ryttergodset. I denne første fase var ryttergodset spredt over det meste af Fyn, både i ager- og skovbygd. Husdyrholdet på ryttergodset viste et gennemsnit på 4,7 heste, 2,6 køer og 7,8 får pr. gård. Fordelingen koncentrerede sig om dette gennemsnit, og fra kronens side blev der givet tillæg af heste og køer, hvor sådanne skønnedes at mangle. Her var det særligt i det gamle krongodsområde vest for Odense samt sletten mod nord, at der blev givet tillæg: begge områder lå i agerbygden. Rytterbøndernes græsningsmuligheder blev også vurderet. 5 % af bønderne havde ikke adgang til græsning, mens resten havde det i forskellig grad: ca. en tredjedel havde mulighed for græsning på pløjjorden, enten i den hvilende vang eller ved tøjring. Bedst stillede var de, der havde adgang til en kohave (10 %) eller del i fællesgræsning på særlige arealer (knap

48 Rasmussen 1914, især s. 141-149 og 152-159; Porsmose 1987, s. 191.

3 %). Adgangen til hø blev også vurderet, og på dette parameter blev 40-45 % af ryttergårdene vurderet til at være i mangel. Det var især i agerbygden på Nord- og Østfyn, at høet manglede.

Det fynske ryttergods, som kronen rådede over i den anden fase (1718-1764), lå for en stor del i skov- og overdrevsbygden, men dækkede også over agerbygd-områder. En tydelig forskel imellem disse viser sig f.eks. i udsæd og driftssystemer, hvor en stor andel af bygudsæd og trevangsbrug var fremherskende i agerbygden, mens der kun var rug og havre i skovbygden, hvor driftssystemet var tovangsbrug. Skovbygden havde værdifulde ressourcer, som rytteriet kunne nyde godt af, især hø, men også græsning og skov. Disse blev vurderet højt i den kvalitative ressourcevurdering, der også blev foretaget. Det var til dels på bekostning af de agerbygd-landsbyer, som også hørte til området. Kommissæren gjorde sig også tanker om, at nogle af de højt takserede landsbyer (Bolbro og Hunderup i Skt. Knuds Landsogn) var for højt vurderet. Samtidig var der også tanker om udskiftning af det meget integrerede dyrkningsfællesskab mellem de to sognebyer Bellinge og Brændekilde, hvor Bellinge vurderedes at være den dårligste by i distriktet.

Ryttergodset blev opløst i 1764, hvor det blev solgt på auktion til bønderne til selveje, som var tidens nye trend. Tilsyneladende var ryttergodset både militært og økonomisk en fiasko. Men de forudgående vurderinger af ryttergodset har givet eftertidens historikere et nært indblik i, hvordan ressourcerne kunne være forskelligt sammensat over det meste af Fyn i første fase og i et relativt afgrænset område omkring Odense i den anden fase. Og udover rytterskolerne satte ryttergodsets sene fase sig også spor udbredelsen af selvejet omkring Odense efter 1764.

Kilder

Rigsarkivet. Rytter- og relutionskommission. Krigsjordebog og Quaterernis inddeling, anno 1685 – læst på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146229#282633,55031708> – OBS – kun Båg og Vends herreder.

Rigsarkivet. Det Fynske Rytterdistrikt: Jordebog over det fynske regiments districts ryttergods (1718 – 1718) læst på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146125#332388,66852431>

Rigsarkivet. Ryttergodser. Rytter- og relutionskommission. 1685-1733. Jordebøger – heri: Fortegnelse over skøder ved ryttergodsets salg 1718 – læst på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146229#282633,55031746>

Rigsarkivet. Det Fynske Rytterdistrikt: regimentsskriveren: Grøfter og gærder 1719 – læst på arkivalieronline: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20146325#282818,55081046>

Litteratur

- Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen (2013): *Dansk Skolehistorie (bind 1): Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, Århus (Aarhus Universitetsforlag).
- Dam, Peder (2010): *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*, København (Landbohistorisk Selskab).
- Frandsen, Karl-Erik (1983): *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg (Bygd).
- Frederiksen, Svend (1968): *Aasum. Træk af sognets historie*, Odense (Historisk Samfund for Fyn).
- Gissel, Svend (1991): 'Herlighed', i: *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, red. E. Alstrup & P.E. Olesen, København (Dansk Historisk Fællesforening), s. 327-330.
- Hjort, Frederik (1922): 'Bidrag til det fynske Ryttergods og Rytterskolernes Historie', i: *Årbog for Odense og Assens Amter 1922*, s. 1-15.
- Jørgensen, Ove (1979): 'Fem kort over Det fynske Rytterdistrikt – Et lille supplement til N.E. Nørlund, Danmarks Kortlægning', i: *Fynske Årbøger 1979*, s. 58-69.
- Jørgensen, Poul Johannes (1926): 'Ryttergods', i: *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., bind 20, København (Schultz Forlagsboghandel); <http://runeberg.org/salmonsens/2/20/0678.html>.
- Munk, Holger (1955): *Rytterbonden 1718-1768. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg Rytterdistrikt*, København (Det danske Forlag).
- Møller, Per Grau og Erland Porsmose (1997): *Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Del af projekt Kulturhistorien i Planlægningen*, København (Skov- og Naturstyrelsen).
- Pedersen, Finn Stendal (1985): *Fynsk landbrugs vilkår 1982. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*, Odense (Odense Universitetsforlag).
- Pedersen, Henrik (1928): *De danske landbrug*, København (Gyldendal og Nordisk Forlag); reprografisk genoptryk København (Landbohistorisk Selskab) 1975.
- Porsmose, Erland (1981): *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, bd. 1-2, Odense (Odense Universitetsforlag).
- Porsmose, Erland (1987): *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense (Odense Universitetsforlag).

- Rasmussen, Karl (1914): 'Vissenbjerg Selvejere', i: *Aarborg for Odense og Assens Amter* 1914, s. 128-173.
- Rockstroh, K.C. (1909-26): *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede*, København (Schønberg).
- Rockstroh, K.C. (1925): 'Frederik 4.'s godspolitik 1715-20', i: *Historisk Tidsskrift* 3. rk. bd. 9, s. 1-92.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (2012): 'Rytterskoler', på: *Den Store Danske*, Gyldendal. <<http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=153765>> og *Wikipedia* <<https://da.wikipedia.org/wiki/Rytterskole>> (set 07-05-2019).
- Trap, J.P. (1956): *Danmark*, 5. udg., bd. 12 ('Odense amt'), København.
- Warring, Ellen (2021): 'Kongens skoler – Rytterskolerne 300 år', i: *Fynske Årbøger* 2021, s. 64-71.

Summary

This investigation of the Funen cavalry estate from the beginning around 1680 till it was dissolved in 1764 showed that there was a great change in its composition and distribution when it was reorganized in 1718. From being an estate distributed over most of Funen except the Southwestern and a few other parts where private estates were solidly consolidated, the equestrian estate was concentrated in the area west and partly east of Odense. Formerly, the crown estate was richly represented here due to former monasterial estates around Odense, but now there was a concentration of the estate in this area where the crown became the only landowner in many villages and parishes. This was also the basic reason why it was possible for the crown in the 1720'es to establish a number of so-called cavalry schools in the parishes to the benefit of the children of the peasants belonging to the cavalry estate and the first national essay to raise the enlightenment and education level of the population. This was also the case in cavalry districts in other parts of the country.

In the first phase, it was important for the crown to connect living rooms or houses for the horseman with his horse. More than half of the farms had room for a horseman, of which a smaller group (1/5) were living in a separate house, while the rest were integrated in the wings of the farm. 6 bays were the norm for a cavalry section, indicated by the factual rooms and by the norm for supplying the farms with deficiency. Only 1/6 of the villages did not have any horseman, and generally the cavalry houses were evenly distributed within the estate. In this first phase the cavalry estate was distributed over most of Funen, as well in the agrarian as in the forest/grassland regions. The domestic animals on the cavalry estate consisted in average of 4,7 horses, 2,6 cows and 7,8 sheep per farm. The standard deviation was small and therefore concentrated around the average. But the crown promised supplements of horses and

cows. Especially peasants in the old crown estate area south of Odense and the plain to the North were supplied: both areas belonging to the agrarian region. The grassland potentialities for the cavalry peasants were also evaluated. 5 % of the peasants did not have access to grassland, while the majority were differently positioned: 1/3 had the possibility to grass cattle on the plowland, either in the fallow field or by tether. Best possibilities had peasants with access to a fenced cow field (10%) or share in the common grassland in separate areas (3 %). Harvest of hay was also evaluated, and 40-45% of the peasants were lacking. It was especially in the agrarian region of Northern and Eastern Funen that this was the case.

The Funen cavalry estate of the second phase was mainly situated in the forest and grassland region, but also partly in the agrarian region. A distinct difference is shown in the composition of seed and cultivation system: in the agrarian region was a great share of barley seed and three-field system was widespread, while in the forest and grassland only rye and oats were sown, and two-field system was used. The forest and grassland region had valuable resources which the cavalry now situated in the town of Odense could make use of, especially hay, but also grassland and forest. These were also highly evaluated in the qualitative evaluation. It was partly at the expense of the agrarian villages in the area. The commissioner also expressed opinions on the highly evaluated villages in the 1688 cadaster (Bolbro and Hunderup in the rural parish of Odense Skt. Knuds) being unfair. At the same time, he expressed wishes for enclosure of the integrated field system between the two parish villages Belling and Brændekilde, of which Belling was evaluated as the worst village in the district.

The cavalry district was dissolved in 1764, when it was sold by auction to the peasants as freehold, which was the new tendency. But before this happened the situation as cavalry estate made the need for evaluation of the resources, which opened for insight into different composition and state over most of Funen in the first phase and in a more limited area around Odense in the second phase.

Forfatterpræsentation:

Per Grau Møller, f. 1955, cand.mag. i historie og middelalderarkæologi 1984, lic.phil. 1988 i historie, siden 1984 ansat ved Odense Universitet, i dag SDU, leder af Kartografisk Samling, fra 1995 som lektor med Kulturhistorisk kartografi som felt. 1997-2001 leder af og deltager i *Foranderlige Landskaber. Center for strategiske studier i kulturmiljø, natur og landskabshistorie*, forskningscenter under det Strategiske Miljøforskningsprogram.

Har udgivet *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals* (1984) *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770 1965* (1990), 'Højryggede agre – forskning og bevaring', i *Bol og By* 1990,1, 'Højryggede agre i fynske skove', *Fortid og Nutid* 1995, sa. m. Thøgersen, ML & Stenak, M, 'Kulturmiljøregistrering – i praksis' *Fortid og Nutid* (2005), "Husmandskolonier fra udskiftningsstiden". *Landbohistorisk Tidsskrift*. 2016(13), 'Historiske kort og visuel analyse'. Anne Magnussen, Kirstine Sinclair & Casper Sylvest (red.) *Visuel historie: Tilgange og eksempler*. 2018.

Medlem af Landbohistorisk Selskab 1990 – og formand for selskabet 2001-09.

Bilag

Tabel 1. Godsejere som i 1718 købte ryttergods af kronen (> 50 tdr. hartkorn)

Proprietærs navn	Gods	Sum af den nye matrikels hartkorn i tønder	Antal bønder
Sal. Commendeur Lassens Frue	Storre Harretslefgaard	370,67	43
Hr. Conferentzraad von Pletzen	Glorup	207,10	31
Jomfru Anna Margrethe Lassen		138,49	16
Hr. Oberstleutn. Gramboe	Sandagergaard	135,79	17
Hans Excellenz Hr. General Devitz	Friderichsgave	129,21	20
Hr. Oberstleutn. Bruggemann	Ulrichsholm og Østergaard	120,27	23
Sal. Assessor Landorphs arvinger	Billesbølle	120,19	16
Hr. CancelliRaad Christian Lassen	Kromstrup	113,37	19
Frue Oberstinde Kaphingst	Søeholm	102,63	25
Hr. Major Friis	Rønninge Søegaard	98,29	13
Frue Oberstinde Klipping		86,49	11
Frue Sal. Oberstleutn. Wahrensteds	Jerstrup	82,70	15
Frue KrigsComissarie Wollers	Rørbech	82,68	11
Hr. Justitzraad Børge Trolle	Nachebølle	77,71	14
Poul Bager	Riisinge	75,30	8
Frue Geheimeraadinde Krag	Eggeschou	69,74	12
Hr. Oberstlieutn Uhrne	Julschou	67,47	15
Oberst Frølig	Østruppegaard	66,92	9
hr. Etatsraad Haxthausen	Dallund	59,10	8
Den Ryssische Resident Bötiger	Bötigersholm	57,81	10
Hr. CommeraRaad Niels Buchholt	Hesselagergaard	55,14	9
Madam Karin Sahs lyder Splitz	Erholm	52,59	7
Madame Fogh	Broubyegaard	50,59	5

Tabel 2. Gods tilkøbt eller mageskiftet 1718 fra andre godsejere

Tidligere ejere (betegnet som nyt ryttergods)	Antal af rytter-gårde	Sum af Tønder hartkorn
Allesøe Kirche	1	2,93
Hans kongelige Mayestats forbeholdne gods ved Sct Hans Closter	81	722,73
Magelagt fra Cammerraad Foghs enke paa Brobyegaard	1	11,02
Magelagt fra Geheimeraad Gersdorfs gods paa Bramstrup	13	81,22
Magelagt fra Odense Amtstue	1	5,02
Magelagt fra Odense Gymnasio	2	10,65
Magelagt fra Rettens Betjente	2	24,48
Magelagt skovridergods	1	14,77
Odense Hospital	26	169,43
Tilkiøbt fra Baron Brochtorff paa Scheelenborg	1	3,33
Tilkiøbt fra Borgmester Andreas von Bergen i Odense	1	6,71
Tilkiøbt fra Daniel Bastians enke i Odense	2	11,63
tilkiøbt fra Etatsraad Scheel paa Arreschou	2	10,84
Tilkiøbt fra Geheimeraad Gersdorff paa Bramstrup	1	8,54
Tilkiøbt fra Geheimeraad Lerche	1	2,82
Tilkiøbt fra Geheimeraad Sehested paa Nislefgaard	2	15,30
tilkiøbt fra Grefinde Wedell	4	18,26
Tilkiøbt fra Hr. Christian Brodero Bircherod i Særslev	1	5,40
tilkiøbt fra Hr. Oluf Bang i Skydeberg	1	9,96
Tilkiøbt fra Justitsraad Peder Rasmussen	1	5,5
Tilkiøbt fra Madame Landorph i Odense	3	15,35
Tilkiøbt fra Madame Spleth paa Erholm	1	7,17
Tilkiøbt fra Mag. Peder Biering i Vemming	1	4,14
Tilkiøbt fra Oberst Holst paa Langesøe	4	18,22
tilkiøbt fra Oberstinde Holch paa Schougaarde	4	18,55
tilkøbt med Christiansdal	21	113,18
Tilkøbt med Ruggaard	20	114,04
tilkøbt fra lector Naur i Odense	1	1,10
Tilskødet fra Jørgen Pedersen paa Løjtved	4	19,82
Tilkøbt fra Justitsraad Bircherod På Fraugdegaard	1	12,49
Hovedtotal	205	1464,58

Tabel 3. Gods tilkøbt 1718 fra andre godsejere eller private (frit gods)

Private godsejere	Antal af rytter-gårde	Sum af Tønder hartkorn
Anders Laursen i Odense frie Gods	1	1,97
Anders Rosenkrantz' frie Gods til Søboe	2	15,07
Anne hr. Hans Bangs frie gods	1	4,99
Biscoppens frie Gods pro officio	1	2,10
Borgmester Jens Christensens Enke i Odense Ejergods	2	7,98
Captain Iver Krabbes fri gods til Søbygaard	1	4,18
Captain Friederich Lassens frie Gods	8	53,10
Christen Andersøn paa Sverupgaard frie Gods	2	14,90
Commandeur Lassens Enke Frues frie Gods	4	31,56
Commerceraad Pedersens fri Gods til Veilegaard	3	24,73
Geheimeraad Gersdorfs frie Gods til Bramstrup	34	176,79
Heinrich Henningsens Enke i Faaborgs frie gods	1	6,81
Hr. Claus Wedell i Munckeboe	1	1,88
Hr. Knud Dan i Stenløse frigods	1	3,75
Jomfrue Anna Margrethe Lassens frie Gods	6	24,73
Lector Elias Staur frie Gods	1	1,67
Lundegaards frie Gods	1	2,08
Mag. Claus Tommerups frie Gods	2	14,35
Niels Christensens Enke Anne Hansdatter frie Godser	2	9,38
Niels Schagsboes Enkes frie Gods	2	13,31
Oberst Levenhelm frie Gods til Vejrup	2	11,80
Oberst Lieutenant Grambous frie Gods til Sandagergaard	1	7,71
Oberstinde Kaphengsts frie Gods til Søeholm	15	59,82
Oberstinde Kleppinges frie Gods	3	15,64
Raadmand Holmer i Nyborg frie Gods	1	5,32
selfeyer	6	46,13
selfeyer som dog haftser under Reluition	1	13,43
Hovedtotal	105	575,18

Tabel 4. Gods overtaget 1718 som reluiionsgods

Reluitionsgods	Antal af rytter-gårde	Sum af Tønder hartkorn
gammelt ryttergods	1	3,5
Relueret fra Anders Hvid i Haarslev	1	3,20
Relueret fra Axell Rosencrantz til Damsboe	1	3,27
Relueret fra Baron Rantzau til Brahesborg	1	3,34
Relueret fra beboeren	1	1,30
Relueret fra Birchedommer Thor Hansen	1	3,09
Relueret fra Bispinde Bircherods Arvinger	1	10,57
Relueret fra Borgmester Jens Christensen i Odense	2	17,21
Relueret fra Borgmester von Bergen i Odense	1	5,65
Relueret fra Cancelliraad Lassen	1	5,52
Relueret fra Captain Friederich Lassen	60	402,56
Relueret fra Captain Krabbe på Søbysøgård	1	1,95
Relueret fra Christoffer Stormgaards Enke	1	8,60
Relueret fra Commandeur Lassens Enkefrue	4	34,26
Relueret fra Daniel Bastians enke i Odense	1	5,83
Relueret fra Geheimeraad Lerche	4	29,10
Relueret fra Herredsskriver Christen Laursen	1	3,69
Relueret fra Hilleboerg Bierning	1	1,33
Relueret fra Hr. Christian Brodero i Særsløf	1	5
Relueret fra Hr. Hennings Enke i Ringe	1	7,45
Relueret fra Hr. Oluf Bang i Skydeberg	1	8,16
Relueret fra Hr. Peder Woesemoese i Odense	1	1,76
Relueret fra Jens Rosenvinge i Fuglevig	2	14,18
Relueret fra Jomfrue Karen Brahe	1	5,23
Relueret fra Justitsraad Bircherod paa Fraugdegaard	1	4,83
Relueret fra Justitsraad Iver paa Hollufgaard, Daniel Bastians Enke i Odense	1	4,20
Relueret fra Justitsraad Peder Rasmussen	4	26,20
Relueret fra Justitzraad Bircherod paa Fraugdegaard	5	18,01

Relueret fra Jørgen Lauritzen paa Billeschou	1	10,56
Relueret fra Madame Landorph i Odense	3	16,77
Relueret fra Madame Spleth paa Erholm	10	68,45
Relueret fra Magister Claus Tommerup i Baage	2	15,89
Relueret fra Oberst Holst paa Langesøe	1	2,73
Relueret fra Oberstinde Holch paa Schougaarde	3	22,56
Relueret fra Oberstinde Klepping i Odense	21	178,52
Relueret fra Obertstinde Kaphengst paa Søeholm	3	11,94
Relueret fra Peder Greve i Odense	2	11,19
Relueret fra Peder Ipsen i Brylle	1	5,38
Relueret fra sahl. Commandeur Lassens Enkefrue	1	6,16
Relueret fra Sankt Knuds Kircke i Odense	2	12,32
Relueret fra Commmerceraad Pedersen til Veilegaard	4	17,67
Relueret fra Justitsraad Bircherod på Fraugdegaard	1	4,70
Relueret fra Justitsraad Iwer paa Hollufgaard	1	9,74
Relueret fra Professor Elias Naur i Odense	2	13,66
Tilkiøbt fra Grefinde Wedell	1	2,59
Hovedtotal	160	1045,11

Tabel 5. Enestegårde i det fynske ryttergods, ordnet efter størrelse 1718

STEDNAVN	SOGN	GÅRDE 1718	GL. RYTTER- GÅRD	HART- KORN 1718
Gl. Grøftebjerg Gde.	Vissenbjerg	1	0	19,18
St. Heshjerg	Sanderum	1	1	15,08
Sværupgård incl. Sværup Mølle	Vigerslev	1	0	14,90
Tobo Gde.	Brylle	1	0	14,77
Store Stærmose	Brændekilde	1	1	14,76
Broholm Gde.	Brylle	1	0	13,01
Dannesbogårde	Bellinge	1	0	12,49
Skovsbo	Verninge	1	0	12,13
Pejrupgård	Orte	1	0	11,75
Ellegård	Paarup	1	1	11,27
Bøllelose	Sanderum	1	1	11,10
Tallerupgård	Tommerup	1	0	10,42
Brændholtgård	Orte	1	0	10,05
Kådekilde	Vissenbjerg	1	1	10,01
Ernebjerg	Ubberud	1	1	8,56
Holmehave	Tommerup	1	0	8,54
St. Appe	Tommerup	1	1	8,05
Dyregrave Væde	Ubberud	1	0	7,83
Skovsbo	Lumby	1	0	7,75
St. Vædeledgård	Veflinge	1	0	7,71
Kluset (gård og hus)	Lumby	1	0	7,71
Spedsbjerg	Ubberud	1	1	6,44
Ll. Heshjerg Gde.	Ubberud	1	1	6,11
Dyred	Ubberud	1	1	5,60
Grynborg Gde.	Sanderum	1	1	5,35
Topgård	Orte	1	0	5,08
Ll. Pederstrup	Trøstrup-Korup	1	0	4,55
Ryggemosegårde	Ubberud	1	0	3,55
Kildebjerg/Hjortebjerg	Vissenbjerg	1	0	3,27
Ravnebjerggyden	Ubberud	1	0	2,98
Kalørgård	Ubberud	1	0	2,94
Ulskovgård	Orte	1	0	2,70